

© Bóna István

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Máttyás, Szilágyi Ákos

Hannah Arendt • Áfra János

Ambrus Judit • Pauljucsák Péter

Györe Balázs • Inga Iwasiów • Szilasi László

Kőszeg Ferenc • Kovács András

**TITOKZATOS
SZÜKSÉGSZERŰSÉGEK**

2019. 5. szám

Ára: 700 Ft

© Bóna István

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ambrus Judit kritikus, szerkesztő

Arendt, Hannah (1906–1975) filozófus

Áfra János (1987) költő, szerkesztő

Györe Balázs (1951) író, költő

Iwasiów, Inga (1963) lengyel irodalomtörténész, kritikus, költő, író

Kovács András szociológus, a CEU tanára

Kőszeg Ferenc (1939) jogvédő, publicista, író

Pauljucsák Péter (1983) pszichológusként dolgozik

Szilasi László (1964) irodalomtörténész, író

E számunkat a Kőszeg Ferenc lakásában található Seccóról készített fotókkal illusztráltuk. A fotókat Bóna István készítette. *(Lásd Kovács Ferenc írása, 74. oldal.)*

ELŐFIZETÉS

Kedves Olvasónk, még előfizethet lapunkra!

Ha postán szeretné, elküldjük a jelen folyamunk eddig megjelent számait, s az ezután megjelenőket, összesen 11 pompás lapot **4400 forintért**.

Ha Pick-Pack előfizetőnk lesz, a Magvető Caféban felveheti a **2000-pakkot 3000 forintért**.

Mentor Irodalmi Alapítvány
10201006-50165757-00000000, K&H Bank Zrt.

Írja meg címét nekünk: ketezer.lap@gmail.com

Köszönjük!

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P
31. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

Hannah Arendt: <i>Mit jelent a személyes felelősség egy diktatúrában?</i>	3
Áfra János: Versek	37
Ambrus Judit: <i>Hogy elérjünk a</i>	39
Pauljucsák Péter: 24	43
Györe Balázs: Versek	45
Inga Iwasiów: <i>Itt hagyott</i>	48
Szilasi László: <i>[Kései házasság]</i>	52
Kőszeg Ferenc: <i>„1968 óta csak összevész”</i>	62
Kovács András: <i>Hőseink a falon</i>	74

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: [BOJTÁR ENDRE] HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

[RÉTI PÉTER] SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS ZETETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Bóna István

Hannah Arendt

Mit jelent a személyes felelősség egy diktatúrában?

ELŐADÁS 1964/65

Remélem, nem veszik tőlem rossz néven, ha két személyes megjegyzéssel kezdem. A meghívást erre az előadásra annak a sokszor vad vitának köszönhetem, amelyet az Eichmann-perről írott könyvem kiváltott. Egészen tudatosan mondom azt, hogy „kiváltott”, és nem „okozott”, mert – és erre már korábban is utaltam – a vita nagy része egy olyan könyvről szólt, amelyet sohasem írtak meg. Kezdetben az egészet egy híres osztrák bonmot-val akartam letudni: semmi sem olyan szórakoztató, mint vitatkozni egy olyan könyvről, amelyet senki sem olvasott. De amikor mindez szinte vég nélkül folytatódott, és egyre több hangot lehetett hallani, amely nemcsak támadott azért, amit soha nem is mondtam, hanem éppen ellenkezőleg, a védel-

mébe vett ilyen mondatok miatt, nos, ekkor derengeni kezdett, hogy e titokzatos hozzászólások többről szólnak, mint pusztán szenzációról és szórakozásról, hogy nem csak „érzelmekről” van szó. Vagyis többről, mint tisztességes félreértésekről, amelyek gyakran megzavarják a szerző és az olvasók közötti megértést, és többről, mint a szokásos torzításokról és hamisításokról, amelyek nem is annyira az én könyvemnek szóltak, hanem sokkal inkább annak, hogy a vita tárgyát alkotó történelmi periódus pártatlan és beható vizsgálat tárgyává válik.

A vitát kísérő számos nyilvános és privát diszkusszióban szembeszökő volt számomra az a tény, hogy egy sor olyan szigorúan morális kérdés merült föl, amelyeket a magam részéről sohasem tettem föl, és voltak olyanok is, amelyeket csak mellékesen érintettem. Én tényszerűen tudósítottam a perről; a könyv alcíme, „Tudósítás a gonosz banalitásáról”, a sze-

A fordítás alapjául szolgált: Hannah Arendt: *Was heißt persönliche Verantwortung in einer Diktatur?* Piper Verlag, 2018. 7–52.

memben olyan nyilvánvalóan egybeesett az eset tényeivel, hogy minden további magyarázatot faktikusan fölöslegesnek tartottam. Miközben tudtam, hogy az ezekből a jelenségekből levezetett elmélet ellentétes a gonosz karakteréről és az emberi közönységességről kialakított tradicionális elképzelésekkel. (Szerencsére a mai előadásom címe a figyelmünket egy másik irányba tereli.)

Habár – eltekintve az epilógustól, amelyben inkább jogi és morális kérdéseket tárgyalok, és eltekintve néhány alkalmi megjegyzéstől, amelyek nem annyira politikai, mint inkább morális természetűek – szigorúan a tényekhez tartottam magam (miközben a nem egészen tisztességes disputa néhány képviselője még magukat a tényeket is megpróbálta elvitatni), a legtöbb jóhiszemű vitatkozó rögtön elméleti kérdéseknél kötött ki, olyan általános morálfilozófiai kérdéseknél, amelyekről azt feltételezik, hogy nemcsak az olvasóknál, hanem mindenkinél (aki akár csak távolról is foglalkozik ezekkel a dolgokkal) a legelső helyen állnak. Némileg elborzadtam, amikor hallottam, hogy egyesek ilyeneket mondtak: „Most már tudjuk, hogy mindegyikünkben egy Eichmann rejlik”; vagy: „A modern élet sajátossága, hogy mindannyian fogaskerekek lettünk egy gépezetben”; vagy: „Az áldozatok

mindig csúnyák, és nem véletlen, hogy Eichmann »itt jobb színben tűnik fel [...], mint az áldozatai« – ez az érv jól mutatja, hogy számos dolog elhangzott, aminek az égvilágon semmi köze sincs ahhoz, amit valaha is mondtam vagy írtam. És jól mutatja azt is, hogy milyen mértékben hiszik azt az emberek valójában, hogy jobb (szebb?) jogtalanságot elkövetni, mint elszenvedni, még akkor is, ha ettől a meggyőződéstől szenvedni fognak. Vagy egy kicsit magasabb szinten: „A szenvedésen keresztül a zsidók elviselhetetlenek lettek, és ezt a háborút a náci nyerték meg” – ami elsiklik valami teljesen kézenfekvő fölött, nevezetesen afölött, hogy ha ez igaz lenne, akkor húsz év múltán már senki sem törődne ezekkel a dolgokkal. Vagy: „Ha a modernség letragikusabb eseménye hatmillió európai zsidó meggyilkolása volt, akkor az *Eichmann-per Jeruzsálemben* az utóbbi tíz év legérdekesebb és legmegindítóbb műalkotása” – ha ez vagy bármelyik másik per nevezhető „műalkotásnak”, akkor én csak azt szeretném tudni, hogy mi Picasso egy festménye, vagy Faulkner egy regénye. Vagy: „A gonosz banalitását »mint elméletet nehéz cáfolni«, mert mindenre »plauzibilis« magyarázata van” – én egy olyan tényre utaltam, amit sokkolónak éreztem, mert ellentmond a gonoszról szóló elméleteinknek, és így lehetőség szerint igaz, és nem plauzibilis.

És közben magától értetődő módon abból indultam ki, hogy még mindig mindannyian igazat adunk Szókratésznek, aki azt mondta: jobb a jogtalanságot elszenvetni, mint elkövetni. De ez a feltételezés hibásnak bizonyult. Sokan meg vannak győződve arról, hogy képtelenség ellenállni mindenféle kísértésnek, és ha tényleg kemény következmények adóttak, semelyikünkben sem szabad megbízni; a kísértés és a kényszer ugyanis nagyjából ugyanaz. Mary McCarthy mutatott rá elsőként erre a hamis következtetésre: „Ha valaki löfegyvert szegez rád, és ezt mondja: öld meg a barátodat, vagy én öllek meg téged, akkor ez egy kísértés, és nem más”. És ha a saját életünk forog kockán, a kísértés talán jogilag fölmentheti a bűncselekményt – de ez mégsem tekinthető morális igazolásnak. Ebben az összefüggésben utólag eszembe jutott egy eset, amely néhány évvel ezelőtt egy televíziós kvíz-műsorhoz kapcsolódva játszódott le. Hans Morgenthau a *New York Times Magazine*-ban egészen magától értetődően azt írta, hogy helytelen másvalakit a mammon kedvéért becsapni, duplán helytelen intellektuális vagy szellemi ügyekben becsapni, és háromszorosán helytelen, ha egy egyetemi oktató csap be bárkit is. A reakciók erre döntően negatívak voltak: egy ilyen ítélet összeegyeztethetetlen a keresztény felebaráti szeretettel, mert csak

a szentek tudnának ellenállni a sok pénz kísértésének.

Végül – és bizonyos értelemben ez volt a legmeglepőbb, mert mégiscsak egy bírósági eljárással akadt dolgunk, amelynek eredménye általában egy ítéletben ölt testet – azt vetették a szememre, hogy már az ítéletalkotás is hamis; senki sem ítélt, aki nem volt résztvevő. Ez volt egyébként Eichmann érve is a jeruzsálemi bíróság ítéletével szemben, amely azt állította, hogy voltak alternatívák, és hogy Eichmann kivonhatta volna magát a maga gyilkos kötelességei alól. Eichmann azonban ragaszkodott ahhoz, hogy ezek csak háború utáni legendák, olyan nézetek, amelyeket utólag alkottak meg, és olyan emberek képviseltek, akik nem tudták vagy elfelejtették, hogy milyen is volt a helyzet akkoriban.

Az a vita, hogy egyáltalán lehetséges-e és jogilag megengedett-e ítéletet alkotni, számos okból kifolyólag érinti a legfontosabb morális kérdést is. Itt tulajdonképpen két dologról van szó. Először is hogyan tudom megkülönböztetni a jogot a jogtalanságtól, ha a többség vagy az egész környezetem a kérdést már el is döntötte? Ki vagyok én, hogy ítélek? És másodszor, milyen mértékben (ha egyáltalán) vagyok képes megítélni olyan múltbeli eseményeket és történéseket, amelyeknél nem voltam jelen? Ami az utóbbit illeti, kézenfekvő, hogy sem a történetírás, sem a

bírói eljárások nem lennének lehetségesek, ha ettől a képességtől megfosztanánk magunkat. Sőt még egy lépéssel továbbmehetünk, és megállapítható, hogy a legtöbb esetben, amikor az ítélőképességünket használjuk, utólag ítélünk, és ez érvényes a történetíróra ugyanúgy, mint arra a bíróra, aki jó okkal ugyanúgy bizalmatlan a szemtanúk beszámolóival, mint az egykori jelenlévők ítéleteivel szemben. És mivel végül a kérdés (hogy szabad-e ítélnie annak, aki nem volt jelen) magában foglalja az elbizakodottság szemrehányását, szeretném hozzáfűzni: ki állította azt valaha is, hogy amennyiben elítélek egy jogtalanságot, azt feltételezem, hogy engem valami megóvott volna attól, hogy ezt magam is elkövessem? Még a bíró is, aki elítél valakit gyilkosság miatt, utána csak ezt mondhatja: „And there, but for the grace of God, go I!”

Ez az egész első pillantásra úgy néz ki, mint egy kiagyalt értelmetlenség, de ha sok ember – köztük intelligensek is – felismerhető manipuláció nélkül valami értelmetlenséget kezdenek el csinálni, akkor általában többről van szó, mint pusztán értelmetlenségről. Társadalmunkban van egy széleskörűen elterjedt félelem az ítélethozataltól, aminek semmi köze nincs ahhoz a mondáshoz, hogy „ne ítéljete, hogy ne ítéltessetek”; s ha ez a félelem azt véli jelenteni, hogy „senki ne vesse az első követ”, akkor

elvéti a dolgot. Mert az ítéleéstől való vonakodásunk mögött ott leselkedik az a gyanú, hogy tulajdonképpen senki nem cselekszik szabadon, és ezzel együtt fölmerül az a kétely, hogy egyáltalán valaki szabad lehet-e a maga tetteiben, vagy legalábbis képviselni tudná-e a maga tetteit? Mindenki, aki akárcsak melleslegesen, morális kérdéseket vet föl, azonnal szembesül az önbizalom és a büszkeség ijesztő hiányával, és a „ki vagyok én, hogy ítélni merjek?” álszerénységével, ami azt akarja mondani: mi mindannyian egyenlők vagyunk, egyformán rosszak vagyunk, és azok, akik megpróbálnak legalább részben tisztességesnek maradni, vagy legalábbis ennek a látszatát kelteik, vagy szentek, vagy képmutatók lesznek. És mindketten békén hagyhatnának minket. Ezért mindig akkor jelentkezik hatalmas fölháborodás, ha valaki egy meghatározott személyhez kötődve egy teljesen sajátlagos bűnt állapít meg, ahelyett hogy a bűnt bizonyos történelmi feltételekben vagy mozgásmechanizmusokban keresné. Röviden: egy olyan titokzatos szükségszerűségben, amely az emberek háta mögött játszódik le, és mindazt, amit az emberek tesznek, egy mélyebb jelentéssel ruházza föl. Amíg Hitler tetteinek gyökereit Platónnál, Joachim Fiorénál, Hegelnél vagy Nietzsche-nél keressük, vagy Hitler tetteit a modern tudományokra, a technoló-

giára, a nihilizmusra vagy a francia forradalomra stb. vezetjük vissza, addig minden rendben van. Ám amint Hitlert tömeggyilkosnak nevezzük és elismerjük, hogy politikailag rendkívül tehetséges tömeggyilkos volt, s hogy tudatában vagyunk annak is, miszerint a Harmadik Birodalom minden jelenségét nem lehet visszavezetni Hitlerre, és arra a képességére, hogy befolyásolni tudta az embereket, nos, ekkor rögtön egyetértés keletkezik, hogy az efféle ítélet a személyiségéről vulgáris és differenciálatlan, és a történeti vizsgáldásban nem szabad ezzel beérnünk.

Ugyanígy tiltakozó hangok jelentek meg – hogy egy másik példával szolgáljak önöknek egy kortárs vitából – Rolf Hochhuth *A helytartó* című drámájával szemben is, amelyben a szerző XII. Pius pápa ellen indított támadást, amiért az hallgatott a zsidók keleten történő legyilkolásakor. Nemcsak a katolikus klérusból záporoztak a fölháborodott tiltakozások, ami éppenséggel még érthető is, hanem a vérbeli politikacsinálók oldaláról is csak úgy záporoztak a hazugságok. Hochhuth, mondták, főbűnősként a pápát vádolja, hogy Hitlert és a német népet fölmentse – ami egyszerűen nem igaz. És ehhez jött még az, a mi összefüggésünkben fontos szemrehányás, hogy természetesen „felületes” dolog a pápa ellen panaszt emelni, miközben az egész kereszténység ott ülhet a vád-

lottak padján. Vagy még inkább kiélezve: „Persze vannak alapjai az ilyen súlyos hibáztatásoknak, de vádat az egész emberi nem ellen kell emelnünk”.¹ Az a gondolat, amelyet ebben az összefüggésben szeretnék előadni, túlmegy a kollektív bűn általánosan ismert, de mégis csalóka képzetén. Ez egyébként olyan fogalom, amit először a német népre, és ennek kollektív múltjára alkalmaztak, egy olyan képzet kedvéért persze, amely a gyakorlatban nagyon hatékonyan tudta tisztára mosdatni mindazokat, akik valóban csináltak valamit. Ahol mindenki bűnös, ott tulajdonképpen senki sem bűnös. Csak a kereszténységet vagy az emberi nemet kell a németeknek fenntartott helyre tenni, hogy lássuk, milyen abszurd is ez a fogalom, mert akkor már a németek sem bűnösök, már senkit sem tudunk megnevezni, hanem már csak egy fogalmunk van.

E meggondolások mellett még arra szeretnék rámutatni, hogy nagyon mélyen kell lakoznia az ítéletalkotásra, a nevek említésére, a felelősség kijelölésére vonatkozó félelemnek (különösen, ha sajnálatos módon olyan emberekről van szó, akiknek hatalom van a kezükben, és magas pozíciókban vannak, teljesen függetlenül attól, hogy élnek-e még vagy sem), ha ilyen kétségbeesett

intellektuális manőverekkel kell segítenünk magunkon. Nem nyilvánvaló-e, hogy a kereszténység több pápát is elegánsan túlélte, akik sokkal rosszabbak voltak, mint XII. Pius, mégpedig éppen azért, mert sohasem emeltek vádat az egész kereszténység ellen? És mit mondjunk azokról, akik szívesebben föláldoznak az egész emberiséget, hogy egy magas rangú személyiséget megmentsenek, miközben ezt a személyiséget nem egy bűncselekménnyel, hanem csak egy bevallottan nehéz mulasztással vádolják?

Az jó és helyes, hogy nincs olyan törvény, amely a mulasztási bűnöket is büntethetővé tenné, és hogy nincs olyan emberi ítélőszék, amely arra lenne hivatott, hogy erről ítélkezzen. De legalább ennyire üdvözölhető az a körülmény is, hogy a társadalomban még mindig van egy olyan intézmény, amely előtt szinte lehetetlen kivonnunk magunkat a személyes felelősség kérdései alól, egy olyan intézmény, amely előtt minden általános és absztrakt igazolás – a kor-szellemtől az Ödipusz-komplexusig – összeomlik, amely előtt nem a rendszereket, a tendenciákat és az eredendő bűnt ítélik meg, hanem hús-vér embereket, mint amilyen te és én vagyunk, embereket, akiknek a tettei emberi tettek, és mégis a bíróság előtt állnak, mert olyan törvények ellen vétettek, amelyek fenntartását az emberi társadalmunk

integritása szempontjából nélkülözhetetlennek tekintjük. A jogi és a morális kérdések semmiképpen sem ugyanazok, de bizonyos értelemben mégis hasonlítanak egymásra, mert mindkettő feltételezi az ítélőerőt. Egyetlen bírósági tudósító – aki tudja, hogy mit tesz – sem tudja kivonni magát e kérdések alól. Hogyan tudnánk, függetlenül a törvény ismeretétől, megkülönböztetni a jogot és a jogtalanságot? És hogyan tudnánk ítélni, anélkül, hogy ugyanabban a szituációban lennénk?

És most rátérek a második személyes megjegyzésemre. Az, hogy felháborodást váltott ki, hogy „ítélkeztem”, véleményem szerint azt bizonyítja, hogy milyen kellemetlen a legtöbbszörnek morális kérdéseket egyáltalán feltenni, s ezzel én is hasonlóan vagyok. Intellektuális neveltetésem olyan atmoszférában játszódott le, ahol a morális kérdéseknek senki sem tulajdonított különösebb jelentőséget. A következő feltevés alapján neveltek minket: *a moralitás magától értetődik*. Még jól emlékszem arra, hogy fiatalon mit gondoltam a morális derekasságról, amit általában karakternek is neveznek. Ezen erények hangoztatását filiszterszerűnek tartottam, mivel – mindenki máshoz hasonlóan – úgy gondoltam, hogy ezek magától értetődőek, és ezért nincs is különösebb

jelentőségük; de semmiképpen sem olyan döntő tulajdonságok, amelyek valamely személy megítélésében szerepet játszhatnának. Néha-néha mi is beleütköztünk morális gyengeségekbe, az állhatatosság vagy a lojalitás hiányába, vagy abba, hogy nyomás alatt az emberek szinte automatikusan készek engedni, főleg akkor, ha ez a nyilvános vélekedésből indul ki. E jelenség egyébként tipikusan jellemző bizonyos társadalmak művelt rétegeire; de arra még álmunkban sem gondoltunk, hogy ezek a dolgok mennyire komolyak, és arra már végképp nem, hogy hová vezethetnek. Keveset tudtunk e jelenségek lényegéről, és azt hiszem, nem is nagyon érdekelt bennünket. De bőven volt alkalmunk a tanulásra. A generációm és a hozzám hasonló származásúak számára a tananyag 1933-ban kezdődött, és akkor ért véget, amikor nemcsak a német zsidók, hanem már az egész világ tudomást szerzett azokról a szörnyűségekről, amelyeket korábban senki sem tartott volna lehetségesnek. Amit azóta tanultunk – és ez semmiképpen sem lényegtelen –, az annak a tudásnak a kitágítása és kiegészítése, amit ebben a tizenkét évben sajátítottunk el.

Közülünk sok embernek szüksége volt az utolsó húsz évre ahhoz, hogy valamiként zöldágra vergődjön azzal kapcsolatban, ami történt; és nem is az 1933-as eseményekre gondolok, hanem inkább a 41-es, 42-es és 43-as

eseményekre, egészen a keserű végig. És most nem is a személyes gyászra és a személyes csapásra gondolok, hanem csak arra a riadtságra, amelylyel – mint ahogy manapság látjuk – egyetlen érintett fél sem tud megbékülni. A németek erre az egésze kitalálták a „fel nem dolgozott múlt” messzemenően problematikus fogalmát; úgy tűnik, hogy a német múlt a civilizált világ nagy része számára még mindig feldolgozásra vár. Akkoriban nekem úgy tűnt – és ebben nem voltam egyedül –, hogy a szörnyűség a maga meztelen monstruozitásában minden kategóriát fölrobbant, és félretolja a jogalkotás minden mércéjét. Volt valami, amit az emberek sem megfelelően büntetni, sem megbocsájtani nem tudtak. Ebben a nyelv nélküli megrökönyödésben – attól tartok – mindannyian elfelejtettük a korábbi korok morális tanításait, s ezeket ma újra föl kellene frissítenünk, mind a tárgyalótermekben, mind azokon kívül.

Ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni azt a különbséget, amely a nyelv nélküli megrökönyödés (ennek révén az ember semmit sem tanul) és a semmiképpen sem horribilis, de nagyon gyakran visszataszító tapasztalatok (ekkor az emberek olyan viselkedéséről van szó, amelyet normális mércével lehet mérni) között húzódik, először egy olyan tényre szeretnék hivatkozni, amelyik egészen nyilvánvaló, de amelyre csak nagyon

ritkán gondolnak. A korábbi, nem-elméleti morális neveltetésünkben az igazi gonosztevők viselkedése, akiktől minden normális ember amúgy is a legrosszabbat várja, egyáltalán nem szerepelt. Ennélfogva – tekintve az SS bestiális viselkedését a koncentrációs táborokban és a titkosrendőrség kínzókamráiban – ugyan fölháborodtunk, de a morálfelfogásunk nem rázkódott meg. És az tényleg nagyon különös lett volna, ha morálisan fölháborodunk a náci nagyságok beszédein, miközben nézeteik már évek óta ismertek voltak. Az új rezsim akkoriban csak a letartóztatások komplexitása miatt volt problematikus, és ezen belül a kriminalitásnak a nyilvánosság szférájába való benyomulása miatt. Azt gondolom, hogy még a kíméletlen terror következményeire is föl voltunk készülve, és talán azt is tudtuk, hogy egy ilyen fajta szorongás a legtöbb emberből gyávát csinál. Mind ez tehát szörnyű volt és veszélyes, de nem vetett fel morális problémákat. A morál kérdése csak a gleichschaltolás jelenségével együtt merült fel, nem annyira a szorongásból táplálkozó képmutatás miatt, hanem inkább azon nagyon korán megjelenő törekvés miatt, hogy csak nem lekésni most a történelem vonatát. Emiatt sokszor egy éjszaka alatt lejátszódtak a lelkületváltások, amelyek a közéleti személyek nagy többségét az összes rétegen és hivatáson át elérték;

és eközben egész életen keresztül tartó barátságok hihetetlen könnyedséggel bomlottak fel és szakadtak meg. Röviden szólva, ami megzavart minket, az nem az ellenségeink, hanem a barátaink viselkedése volt, még akkor is, ha nem tehettek arról, ami történt. Nem, nem ők voltak a felelősök a nácikért, de a nácik sikerei olyan nagy hatást gyakoroltak rájuk, hogy képtelenek voltak a saját ítéletüket szembeszegezni a – miként a helyzetet látták – történelem ítélet-hirdetésével. E nélkül a szinte teljes összeomlás nélkül, nem annyira a személyes felelősség, mint inkább a személyes ítélőképesség összeomlása nélkül, amely a nemzetiszocializmus kezdeti időszakában játszódott le, egyszerűen nem lehet megérteni azt, ami később bekövetkezett. Igaz, hogy az említettek közül nagyon sokan gyorsan kijózanodtak, és az is közismert, hogy az 1944. július 20-i, Hitler elleni merénylet elkövetői – akik az életükkel fizettek ezért – valamikor mindannyian összefonódtak a rendszerrel. Nekem azonban még mindig az a véleményem, hogy a német társadalomnak ez a korai morális dezintegrációja, amely egy kívülálló számára alig volt fölismerhető, a totális összeomlás generálpróbája volt, ami aztán ezt a társadalmat a háborús évek alatt utol is érte.

Nem azért mesélem el önöknek ezeket a személyes részleteket, hogy magamra vonjam a nagyképűség

vádját, amely elmegy a dolog lényege mellett, hanem amiatt az én esetemben is jogos kétely miatt, hogy azok az emberek (mint én is), akik kevésbé vannak fölkészülve morális kérdések fölvetésére, képesek-e szembenézni ezekkel. Mindent teljesen újra kellett tanulnunk, bizonyos értelemben természeti állapotban voltunk, vagyis nem voltak kategóriáink és általános szabályaink, amelyek alá a saját tapasztalatainkat besorolhattuk volna. Ám ha most vetünk egy pillantást a másik oldalra is, úgy ott csupa olyan embert találunk, akik morális kérdésekben ugyan nagyon képzettek voltak, és ez fontos is volt a számukra, ugyanakkor nemcsak hogy képtelenek voltak bármit is tanulni, hanem a lehető legkönnyebben engedtek a kísértésnek: a tradicionális fogalmak és mércék alkalmazásával (ugyanúgy a cselekvéskor, mint utólag) a lehető legmeggyőzőbben bizonyították, hogy ezek az értékmércék használhatatlanok lettek, hogy voltaképpen csak nagyon kevésbé (erre még szeretnék visszatérni) alkalmazhatóak olyan szituációkban, amelyek aztán ténylegesen fölléptek. Minél többet foglalkozik az ember ezekkel a dolgokkal, annál világosabb lesz – véleményem szerint –, hogy itt tényleg egy csiki-csuki helyzetben vagyunk.

Itt szeretnék egy példát felhozni a meglehetősen szövevényes helyzetre: nézzük a jogszerű büntetés kérdését.

Egy bűncselekmény büntetését általában a következő érvek egyikével igazolják: a társadalom szükségletével, hogy megvédje magát a bűncselekményekkel szemben; a bűnöző jó útra térítésével; a figyelmeztető példával, amelynek el kellene riasztania a potenciális bűnözőket; és végül a kiegyenlítő igazságosság gondolatával. Ha egy pillanatra utánagondolnak, önök is be fogják látni, hogy e megokolások közül egyik sem találó, ha a háborús bűnösökről van szó. Ezek az emberek nem voltak közönséges bűnözők, és közülük egyikük sem követne el a jövőben újabb bűncselekményeket; a társadalomnak ezért nem kellene védekeznie velük szemben. Az, hogy börtönbüntetéssel jó útra téríthetők, még kevésbé valószínű, mint a közönséges bűnözők esetében; és ami azt a lehetőséget illeti, hogy az ilyen bűnözőket a jövőben elijesszük, úgy itt sincs egy leheletnyi remény sem, ha azokra a rendkívüli körülményekre gondolunk, amelyek közepette ezeket a bűncselekményeket elkövethették. És még a megtorlás fogalma is – az egyetlen nem haszonra irányuló argumentum a jogszerű büntetés mellett, ami ezért nincs is összhangban a jelenlegi jogi gondolkodással –, tekintettel a bűn méretére, aligha lenne alkalmazható. De még ha egyik büntetés-megalapozás (amelyekre általában hivatkozni szoktunk) sem érvényes itt, az igazságérzékünk

mégis elviselhetetlennek tartaná, ha lemondanánk a büntetésről, és azoknak, akik több ezer, több száz-ezer vagy több millió embert öltek meg, nem esne bántódásuk. Ha itt egyszerűen a bosszúállás követeléséről lenne szó, akkor ez hallatlan lenne; eltekintve most attól, hogy a törvényt és a büntetést végső soron azért alkották meg, hogy a bosszú végtelen ördögi körét áttörjék. Itt tartunk most: ítélünk és olyan büntetést követelünk, amely egybeesik az igazságérzékünkkel, miközben ugyanez az érzék azt közli velünk, hogy minden korábbi elképzelésünk a büntetésről, valamint ennek alátámasztásáról, összedőlt.

Most visszatérek a saját meggondolásaimhoz: kik alkalmasak az ilyen kérdések megvitatására? Azok, akik szilárd értékekkel és normákkal rendelkeznek, amelyek azonban nem illeszkednek a tapasztalathoz, vagy azok, akik semmi másra, csak a saját tapasztalataikra támaszkodnak, amelyeket azonban egyetlen áthagyományozott eszmével sem lehet megragadni? Hogyan gondolkodjunk, és – ami most még sokkal fontosabb – hogyan ítéljünk, ha nem állnak rendelkezésünkre előzetesen adott normák és általános mércék, amelyek alá az egyes eseteket és eseményeket majd be lehet sorolni? Vagy másképp fogalmazva: mi tör-

ténik az emberi ítélőerővel, ha olyan eseményekbe ütközünk, amelyek minden megszokott érték összeomlását feltételezik; tehát ha olyan eseményekbe ütközünk, amelyeket az általános szabályok bizonyos mértékben nem látnak előre – még csak a szabály alóli kivételként sem? Ahhoz, hogy érvényes választ kapjunk erre a kérdésre, először is föl kellene tárnunk az emberi ítélőerő még mindig titokzatos lényegét – ennek lehetőségeit és határait. Mert ez csak akkor lehetséges, ha feltételezzük, hogy az ember rendelkezik olyan képességgel, amely lehetővé teszi számára, hogy racionálisan ítéljen, és ettől még az érzelmei vagy az önös érdekei sem tudják eltéríteni; olyan képességgel tehát, amely spontán módon nyilatkozik meg, vagyis nincs értékekhez és szabályokhoz kötve, hanem éppen ellenkezőleg, az ítélőerőn keresztül megteremti a saját maga princípiumait. Egyedül e feltevés alapján van némi reményünk arra, hogy szilárd bázisra találjunk, ha van annyi bátorságunk, hogy ezen a nagyon bizonytalan morális talajon mozogjunk.

Nagy szerencsémre a mai este témája nem követeli meg tőlem, hogy kifejtsem az ítélőerő filozófiáját. Azonban ha a morál és alapjainak problémáját óhajtjuk akár csak nagyon is korlátozottan megközelíteni, akkor szükségünk lesz egy általános kérdés tisztázására, valamint néhány megkülönböztetés bevezetésé-

re, amelyek – attól tartok – nem általánosan elfogadottak. Az általános kérdés a cím első részére vonatkozik – a személyes felelősségre.

A személyes felelősséget meg kell különböztetni a politikai felelősségtől. Minden kormányzat átveszi a felelősséget az elődjei tetteiért és mulasztásaiért, és minden nemzet átveszi a felelősséget a múlt tetteiért és mulasztásaiért. Amikor Napóleon a forradalom után megragadta a hatalmat, és ezt mondta: „Én magamra fogom vállalni a felelősséget mindazért, amit Franciaország Szent Lajostól a Közjóléti Bizottságáig tett” – akkor csak egy kicsit kiélezetten mondta ki minden politikai élet egyik alaptényét. És ami a nemzetet illeti, az ő esetében nyilvánvaló, hogy minden generáció, amennyiben beleszületett egy történelmi kontinuumba, ugyanúgy hordozza az apák bűneit, mint ahogy az elődök tettei áldásként is szállnak rá. Aki politikai felelősséget vállal magára, egy idő után eljut arra a pontra, amelyen ezt kell mondania:

Kizökkent az idő; – ó, kárhozat!

Hogy én születtem helyretolni azt.²

Az idő helyretolása a világ megújítását jelenti, és ezt azért tudjuk megtenni, mert mindannyian valamikor új jövevényekként érkeztünk egy olyan világba, amely már előttünk is létezett, és utánunk is létezni fog,

miután már elmentünk, és amelynek terhét az utódainknak fogjuk átadni. De én most nem a felelőségnek ezzel a formájával szeretnék foglalkozni. Pontosabban tekintve nem személyes, hanem metaforikus értelme van annak, ha azt mondjuk, hogy bűnösnek érezzük magunkat az apáink, a népünk vagy az emberiség bűnei miatt, röviden olyan bűnök miatt, amelyeket nem mi követtünk el. Morális szempontból ugyanolyan hamis bűnösnek tekinteni magunkat anélkül, hogy egy bizonyos dolgot megtettünk volna, mint büntetlennek érezni magunkat akkor, ha valamit valóban megtettünk. Én azt mindig is a morális megzavarodás jelének tartottam, ha a háború utáni Németországban mindazok, akik teljesen mentesek voltak a büntől, egymás és a világ előtt állandóan azt bizonygatták, hogy mennyire bűnösnek érzik magukat; miközben a valóságos bűnösök közül csak kevés volt képes arra, hogy a megbánásnak akár csak a legkisebb jelét is tanúsítsa. Nemrég hallottuk a náci büntettek elévüléséről folyó németországi vitában, méghozzá az igazságügyi miniszter szájából, hogy azért nem szabad meghosszabbítani az elévülés idejét, mert ha továbbra is azok után nyomozunk, akiket Németországban a „köztünk élő gyilkosoknak” neveznek, akkor ez, azok között, akik nem gyilkosok, morális önelégültséget fog kiváltani.³ Ebből azonnal láthat-

juk, hogy milyen veszélyessé válhat az ilyen morális megzavarodás. Ez az érv azonban nem új. Néhány évvel ezelőtt az Eichmannon végrehajtott halálos ítélet is ellenvetéseket váltott ki: ennek végrehajtása után az átlagnémetek lelkiismerete megnyugodhat, és „bűnhődésként is szolgálhat a sok német fiatal által érzett bűnért” (Martin Buber). Nos, ha Németországban fiatal férfiak és nők, akik túl fiatalok ahhoz, hogy bármit is elkövethettek volna, bűnösnek érzik magukat, akkor vagy nincs igazuk, megzavarodtak, vagy egy intellektuális játékot űznek. Tudjuk, hogy kollektív bűn vagy kollektív büntelenség nem létezik; a bűn-fogalomnak csak akkor van értelme, ha individuumokra vonatkozik.

A legutóbbi időben, az Eichmann-per kapcsán még ezek a látszólag egyszerű dolgok is összezavarodtak, még hozzá annak köszönhetően, amit a „gépezetben lévő fogaskerekek” elméletének nevezek. Aki leír egy politikai rendszert, azt hogy miként működik, hogy milyen viszonyok állnak fenn a különböző állami szervek között, vagy hogyan dolgoznak a hatalmas bürokratikus apparátusok, annak szükségképpen mindazokról a személyekről is beszélnie kell, akiket a rendszer funkcionáriusként használ, tehát azokról a kis kerekekről és csavarokról, amelyek nélkül semmiféle igazgatást sem lehetne fönntartani. Minden ilyen kis

csavar, tehát minden személy helyettesíthető, anélkül, hogy a rendszer maga megváltozna: ez az előfeltevés minden bürokratikus rendszernek, az egész közszolgálatnak, és tulajdonképpen minden igazgatási gépezetnek az alapjául szolgál. Így látja a politikatudomány, és ennek vonatkoztatási rendszerében beszélünk jó és rossz rendszerekről, és eközben a szabadságot, vagy a boldogságot vagy a polgárok politikai részvételét tekintjük mércének. Azok személyes felelősségére vonatkozó kérdés, akik az egészet működésben tartják, általában csak periférikusan merül föl. Itt valóban helytálló, amit a háború utáni perbefogottak a maguk mentességére elmondtak: „ha nem tettem volna meg, akkor valaki más csinálta volna meg”. Mert minden diktatúrában, különösen minden totalitárius diktatúrában, a döntéshozók száma, akik száma a normális kormányzati formában is viszonylag alacsony, egyetlenegyre redukálódik, akivel szemben minden intézmény és testület – amelynek az lenne a feladata, hogy a végrehajtási döntéseket kontrollálja vagy ratifikálja – már meg van szüntetve. A Harmadik Birodalomban mindenesetre csak egyetlen ember volt, aki döntéseket hozhatott, és ezt meg is tette, és ezért politikailag teljes felelősség terheli – és ez Hitler volt. Hitler egyszer önmagát egészen korrektül és mindenféle örültség nélkül Németország

egyetlen pótolhatatlan emberének nevezte. Mindenki más, egészen föntől egészen lentig, akinek bármi köze volt a nyilvános ügyekhez, valóban egy kis fogaskerék volt, akár tudatában volt ennek, akár nem. De ez azt jelentené, hogy Hitleren kívül senki mást nem lehet személyesen felelősségre vonni?

Amikor Jeruzsálembé utaztam az Eichmann-per miatt, azt gondoltam, hogy egy bírósági eljárás nagy előnye abban áll, hogy a maga szabta kérétek között a fogaskerekekről és a gépezetről szóló egész fecsegést értelmetlenné teszi; a bíróságon ugyanis kényszerítve vagyunk arra, hogy mindezeket a kérdéseket egészen más szemszögből nézzük. Azt természetesen előre lehetett látni, hogy a védelem úgy fog érvelni, hogy Eichmann mindössze egy kis fogaskerék volt; hogy a vádlott is így gondolta volna ezt, az valószínű volt, és bizonyos értelemben aztán ez is történt – miközben a vád képviselői arra törekedtek, hogy Eichmann minden idők legnagyobb fogaskerekévé tegyék, aki még Hitlernél is fontosabb és gonoszabb volt. Erre az utóbbira aligha lehetett számítani. A bírák tette helyes és megfelelő volt: ezt a felfogást minden körülményeskedés nélkül elvetették – és mellékesen szólva, én is. Mert a tárgyalóteremben, így próbálták ezt a bírók

világossá tenni, a per nem egy rendszer ellen, nem a történelem ellen, nem egy történelmi tendencia ellen, nem egy „izmus” – mint pl. az antiszemitizmus – ellen folyik, hanem egy konkrét személy ellen. És ha a vádlott véletlenül egy funkcionárius, vagyis még mindig egy emberi lény, akkor egyedül ebben a minőségében áll a bíróság előtt. A legtöbb bűnös szervezetben egyébként a nagy bűncselekményeket mindig kis fogaskerekerek követik el; és azt is kimondhatjuk, hogy a Harmadik Birodalomban a szervezett bűnözés egyik sajátossága az volt, hogy a rendszer minden szolgájától – és nem is csak az alsóbb szintűektől – kőkemény bizonyítékot kért a bűnözésben való részvételről. Ebből következően a bíróság ezt a kérdést intézi a vádlotthoz: „Ön, mint ez és ez az individuum (név, születési hely, születési idő, tehát azonosítható és nem kicserélhető individuum) elkövette-e a bűncselekményt, amivel vádoljuk, és ha igen, miért?” Ha a vádlott ezt válaszolja: „Nem én voltam, nem az én személyem, amely ezt megtette, nekem nem volt meg sem az akaratom, sem az erőm hozzá, hogy valamit saját kezdeményezésemből megtegyek, én csak egy kis fogaskerék voltam egy üzemben, kicserélhető voltam, az én helyemben mindenki ugyanezt tette volna; s hogy most én állok itt a bíróság előtt, az pusztán véletlen”, akkor a bíróság ezt az

információt mint nem odatartozót félre fogja söpörni. Ha a vádlottnak megengednénk, hogy egy rendszer képviselőjeként bűnösnek vagy nem-bűnösnek vallja magát, akkor pusztán bűnbakot csinálnánk belőle. (Eichmann azt kívánta, hogy bűnbak legyen – azt ajánlotta, hogy nyilvánosan fölakasztja magát, és minden „bűnt” magára vállal. A bíróság megtagadta tőle ezt az utolsó lehetőséget, hogy fölemelő viselkedést tanúsítson.)

A felelősség áthárítása minden bürokratikus rendszerben a napi rutinhoz tartozik, és ha a bürokráciát a politikatudomány szempontjából egy uralmi formaként akarjuk definiálni, akkor itt az irodák uralmáról van szó, szemben az egyetlen ember, vagy néhány ember vagy akár sok ember uralmával. A bürokrácia a senkik uralma, és éppen ezért talán a legkevésbé emberi, legszörnyűbb uralmi forma. De a tárgyalóteremben az ilyen definíciók nem segítenek. Mert arra a válasza: „Ezt nem én, hanem a rendszer tette, amelyben én csak egy kis fogaskerek voltam”, azonnal jön a következő kérdés: „És miért vált ön kis fogaskerékké, és miért maradt az mindvégig?” Ha pedig a vádlott a felelősséget másokra akarja áthárítani, akkor más személyeket kell bevonnia, és meg kell adnia a nevüket – és ebben az esetben ezek az emberek a bíróság előtt nem egy bürokratikus vagy valami-

lyen más szükségszerűség megtestesítőiként, hanem mint lehetséges vádlottak jelennének meg. Az Eichmann-per (mint a többi per is) teljesen érdektelen lett volna, hogyha a kis fogaskereket, vagyis a Reichssicherheitsamt IV B₄-es részlegének ügyintézőjét, nem változtatta volna vissza emberré. Csak azért, mert ez a lépés már a per elkezdésekor végrehajtatott, merülhetett fel egyáltalán a személyes felelősség és a jogi értelemben vett bűnösség kérdése. A kis fogaskereknek emberré való visszaváltoztatása nem jelentette azt, hogy a bíróság a pusztán funkcionálással foglalkozott volna, vagyis azt, hogy a tárgyalás során témává vált volna, hogy a rendszerek az embereket fogaskerekékké alakítják át – és a totalitárius rendszerek ezt még inkább megteszik, mint más rendszerek. Ez az interpretáció csak egy további kísérlet lenne arra, hogy kivonjuk magunkat a bírósági eljárás korlátozott konstrukciója alól.

Még akkor is, ha a bírósági eljárás előírásai vagy a diktatúrában való személyes felelősség nem engedik meg, hogy az emberek felelősségét áthárítsuk a rendszerre, a rendszer legalapvetőbb sajátosságát mégsem lehet egészen figyelmen kívül hagyni. Ez jogilag és morálisan is azok közé a körülmények közé tartozik, amelyek közepette a tetteket elkövették – nagyjából úgy, ahogy a társadalmilag hátrányos helyzetűek vi-

szonyait a szegénységi kriminalitás esetében enyhítő körülményként figyelembe veszik, anélkül, hogy a tényeket mint olyanokat megbocsájtanák.

És ezzel eljutok a címem második részéhez: a diktatúrához. Itt most néhány megkülönböztetéssel kell, hogy terheljem önöket, amelyek segítenek a jelzett körülmények megértésében. A totalitárius uralmi formák és a megszokott diktatórikus uralmi formák korántsem azonosak, és mondanivalóm nagyrészt most csak a totalitárius uralmi formákra vonatkozik. A diktatúra, a szó régi római jelentésében, mindig egy alkotmányos és törvényes uralmi rendnek a szükségállapottá alakítását jelentette, és ez az időtávot és a hatalmat tekintve is mindig korlátozott volt. Ezt láthatjuk ma is, ha a katasztrófa-térségekben vagy háború idején kihirdetik a szükségállapotot. Ezen kívül ismerünk modern diktatúrákat mint új uralmi formákat, amelyekben vagy a katonaság veszi át a hatalmat, fölszámolva a civil kormányzatot, a polgárokat megfosztva a civil és a politikai szabadságuktól, vagy az államapparátus egy pártja az összes többi párt kárára kerül hatalomra, és innen kezdve nincs többé semmilyen szervezett politikai opposíció. Mindkét uralmi típus a politikai szabadság végét jelenti, de ez nem

szükségképpen érinti a privát életet és a nem-politikai tevékenységeket. Az igaz, hogy ezek a rezsimek általában kíméletlenül üldözik a politikai ellenfeleiket, és mérföldekre vannak attól, hogy alkotmányos uralomnak nevezzük őket – az alkotmányos uralom az opposícióra való jog rögzítése nélkül nem képzelhető el –, de ezek a rendszerek mégsem bűnöző jellegűek a szó tulajdonképpeni értelmében. S ha mégis elkövetnek bűncselekményeket, akkor mindezt az uralkodó rezsim nyílt ellenfelei ellen teszik. A totalitárius uralmi rendszerek bűncselekményei viszont olyan emberek ellen irányulnak, akik az uralkodó párt szemszögéből is „ártatlanok” voltak. Éppen erre az érvre támaszkodva a legtöbb ország a háború után aláírt egy megállapodást, amely szerint a náci Németországból menekült bűnözők nem kaphatnak politikai menekült státuszt.

Ezen kívül a totális uralom az élet minden területére kiterjed, és nem elégszik meg a politikával. A totalitárius társadalom, ellentétben a totalitárius uralommal, valóban monolitikus; minden nyilvános közlés (legyen az kulturális, tudományos vagy művészi), minden szervezet (tartozzon az a közjólét, a sport vagy a szórakozás területéhez), „gleichschaltolva” van. Az összes irodában és az összes állásban, amelynek valamiképpen nyilvános jelentősége van – a reklámügynökségektől az

igazságszolgáltatásig, a színészekről a sportújságírókig, az általános iskoláktól az egyetemekig és a tudós társaságokig – megkövetelik az uralgódo princípiumok akceptálását. Mindenki, aki részt vesz a nyilvános életben, függetlenül attól, hogy párttag vagy a rezsim elitjéhez tartozik, ilyen vagy olyan módon része volt a rezsim mint egész működésének.

Minden háború utáni perben a bíróságok azt a szemrehányást fogalmazták meg, hogy a vádlottaknak nem szabadott volna részt venniük a kormányaik által legálisnak tekintett bűncselekmények elkövetésében. És ha ezt a nem-résztvételt a jogszerűség vagy a jogszerűtlenség mércéjének tekintjük, akkor ez óriási problémákat vet fel, éppen a felelősség tekintetében. Mert igazából úgy volt, hogy csak azok, akik teljesen visszahúzódtak a nyilvános élettől, és a politikai felelősség minden formáját elutasították, tudták elkerülni azt, hogy belebonyolódjanak politikai bűncselekményekbe – vagyis csak ők tudtak kitérni a jogi és a morális felelősség elől.

A náci Németország veresége óta heves viták folynak a morális kérdésekről. És a hivatalos társadalom minden rétegének a bűncselekményekben való példátlan közreműködése miatt, vagyis a meglévő morális mércék teljes összeomlása miatt, a most következő érvet már végtelen sok variációban hallottuk: „Mi, akik

ma bűnösnek számítunk, valójában csak kitarítottunk, és a még rosszabbat próbáltuk megakadályozni; csak aki kitarított, tudott mérséklően hatni, és legalább néhány embernek segíteni; mi megfizettük az adót az ördögnek anélkül, hogy a lelkünket eladtuk volna neki, nem úgy, mint azok, akik semmit se tettek, minden felelősség elől elmenekültek, és csak önmagukra és a lelki üdvösségük megmentésére gondoltak.” Ez az érv politikailag meggyőző lenne, ha a Hitler-rezsim mindjárt az elején megbukott volna, vagy legalábbis a megbuktatására komoly kísérletet tettek volna. Mert a totalitárius rezsimok, hacsak nem háborúban győzetnek le, mindig csak belülről megbuktathatóak – nem forradalom, hanem államcsíny révén. (Feltételezhetjük, hogy valami ilyesmi történt a Szovjetunióban is, vagy röviddel, vagy közvetlenül Sztálin halála után; ez volt az a fordulópont, amikor a kimondottan totalitárius rendszer egypárti diktatúrába vagy zsarnokságba ment át, és ez valószínűleg közvetlenül összefüggött Berija, a titkosrendőrség főnökének likvidációjával.) De azok az emberek, akik most így érvelnek, egyáltalán nem voltak összeesküvők, még gondolatban se. Az ő esetükben általában olyan hivatalnokokról volt szó, akik nélkül sem a Hitler-rezsim, sem az Adenauer-kormányzat nem maradhatott volna fenn. Hitler őket a

Weimari Köztársaságtól örökölte, amely pedig minden különösebb nehézség nélkül a császári Németországtól vette át őket, éppúgy, ahogy Adenauer a hitleri Németországtól.

A jogi felelősségtől eltérően merül föl a személyes felelősség kérdése, ám engedjék meg, hogy ezt ismét felidézsem: csak azok felelősségét, akik nem voltak a rezsim meggyőződéses hívei. Másrészt a meggyőződéses elkövetők nem érezték magukat vétkesnek, hanem csak legyőzöttnek – hacsak nem változtatták meg a fölfogásukat és bántak meg mindent. De ez az egyszerű tényállás is teljesen összezavarodott, mert amikor eljött a leszámolás napja, akkor kiderült, hogy egyáltalán nem voltak meggyőződéses követők, legalábbis, ami a bűnös programot illeti, amely miatt a bíróság elé kerültek. És ebben az volt a bosszantó, hogy ha hazugság is volt, de nem volt sima hazugság. Mert ahogy a politikailag neutrális emberek, akik ugyan nem voltak nácik, de együtt dolgoztak velük, a kezdeti fázisban jártak, úgy jártak a párttagok és az SS elitformációi a végső fázisban. A Harmadik Birodalomban csak kevés ember akadt, aki a rezsim késői bűncselekményeit teljes szívéből igenelte volna, de igenis nagy számban voltak olyan emberek, akik készen álltak arra, hogy ezeket mégis csak végrehajtsák. És most egyszerre csak mindenki azt állítja, teljesen mindegy, hogy mi-

lyen posztja volt, és hogy mit tett, hogy azok, akik valamilyen ürüggyel visszavonultak a privát életbe, olcsó módon kitértek minden felelősség elől. Hacsak a privát helyzetüket nem használták egyfajta fedezéknek az aktív ellenzékiesség számára – de ezt az alternatívát nyugodtan elhanyagolhatjuk, mert nyilvánvaló, hogy nem válhat mindenki szentté vagy hőssé. De a személyes és a morális felelősség mindenkire vonatkozik, és ezért – ahogy mondtuk – „felelősségteljesebb” volt kitartani egy állásban, teljesen mindegy, hogy milyen körülmények között és milyen következményekkel.

E morális igazolásban nagy szerepet játszott a kisebbik rossz érve. Ha két rosszal szembesülünk, így szól az érv, akkor az a kötelességünk, hogy a kisebbet válasszuk, és ebből kifolyólag felelőtlenység a választást egyszerűen elutasítani. Aki ösztűz alá veszi ennek az érvnek a morális tévkövetkeztetését, azt a csíramentes moralizálás vádjával illetik, akinek semmi keresnivalója a politika területén; mindenkinek késznek kell lennie arra, hogy alkalomadtán bepizkítsa a kezzeit. És az igaz, hogy Kant kivételével (akinek éppen ezért morális rigorózismust vetnek a szemére), nem a politikai vagy a morál-filozófiai meggondolások, hanem inkább a vallási kiindulópontok utasítják el egyértelműen a „kisebbik rossz” kompromisszumát. Így áll

ez a *Talmud*ban is, ahogy nemrégén mondta nekem valaki: „Ha azt kérik tőletek, hogy a közösség biztonsága érdekében fölháldozzatok egy férfit, akkor ne szolgáltatassatok ki őt. Ha viszont azt kérik tőletek, hogy egy nőt szolgáltatassatok ki, akit minden nő megmentése érdekében meg kell becsteleníteni, akkor ne engedjétek meg, hogy megbecstelenítsék.” És ugyanebben a szellemben – amely ráadásul még a Vatikánnak az utóbbi háború alatt követett politikájára is emlékeztet – írta nemrég XXIII. János pápa, a „Gyakorlat és okosság” címszó alatt, a pápai és püspöki magatartásról: „Óvakodni kell attól [...], hogy a gonosszal bármilyen módon szövetkezzünk, abban a reményben, hogy ezáltal bárkinek is segíthetünk.” Politikailag nézve az itt tárgyalt érv gyengesége ugyanis abban áll, hogy azok, akik a kisebb rosszat választják, gyorsan el is felejtik, hogy valami rossz mellett döntöttek. És mivel a rossz a Harmadik Birodalomban olyan szörnyűséggé vált, hogy már a legjobb szándékkal sem lehetett a „kisebb rossznak” nevezni, ezért feltételezhetnénk, hogy ez az érv egyszer s mindenkorra összeomlott, ami azonban meglepő módon nem következett be.

A totalitárius uralmi formákat szemlélve továbbá megállapíthatjuk, hogy a kisebbik rossz érvét nemcsak azok használják, akik nem tartoznak az uralkodó elithez, hanem ez már

régóta a terror és a bűnöző gépezet integráns alkotórészévé vált. A kisebbik rossz elfogadását tudatosan használják arra, hogy úgy a hivatalnokokat, mint a népeiséget általában hozzászoktassák ahhoz, hogy a rosszat önmagában el kell fogadni. Hogy a sok példa közül itt csak egyet említsek: a zsidók megsemmisítését megelőzték a lépésről lépésre haladó zsidóellenes intézkedések, amelyeket mindig azzal az érveléssel méltányoltak, hogy a közreműködéstől való vonakodás mindent csak még rosszabbá tenné – amíg el nem értük azt a szintet, hogy rosszabb már nem lehetett. Az a tény, hogy ebben a végső stádiumban sem vetették el a kisebbik rossz érvét, és hogy még ma is tovább él, miután a benne rejlő tévedés már teljesen kézenfekvővé vált, eléggé meglepő. (A Hochhuth darabjáról szóló vitában is elhangzott az az érv, hogy egy bármilyen jellegű tiltakozás a Vatikán részéről mindent csak még rosszabbá tett volna.) Látjuk tehát, hogy hogyan áll ellent az emberi értelem annak, hogy szembenézzen a tényekkel, amelyek ilyen vagy olyan módon ellentmondanak vonatkoztatási rendszerének. Sajnos sokkal egyszerűbb az embereket kondicionálni, és rábírní őket arra, hogy előreláthatatlan és szörnyű módon viselkedjenek, mint meggyőzni őket arról, hogy tanuljanak a tapasztalatokból, azaz a gondolkodással és az ítélettel kezdjék, ahelyett, hogy

kategóriákat és formulákat alkalmaznának. Ezek ugyan mélyen le vannak horgonyozva a gondolkodásunkban, de a tapasztalati alapjaik már régen feledésbe merültek, és plauzibilitásuk már inkább logikai koherenciájukra épül, mint arra, hogy valóban összhangban vannak a tényleges eseményekkel.

Ahhoz, hogy megmagyarázzuk az ítéletalkotás efféle nehézségeit, amelyek akkor merülnek föl, ha már nem lehet visszanyúlni általánosan elismert szabályokhoz, szeretnék áttérni a morális mércékről a jogi mércékre. Ezek ugyanis általában világosabban vannak rögzítve. A háborús bűnösök pereiben és a személyes felelősségről szóló vitában a vádlottak és ügyvédek vagy arra hivatkoztak, hogy a bűncselekmények „szuverén aktusok” voltak, vagy arra, hogy ezeket „felsőbb parancsra” követték el. Ezt a két kategóriát nem szabad összekeverni. A jog keretei között a magasabb parancsok jogszerűnek számítanak, még akkor is, ha a vádlott a katona klasszikus csapdájában találja magát: ha nem teljesíti a parancsot, a hadbírótság főbe löveti, ha pedig teljesíti, később az esküdtek vagy egy bíróság ítéli kötél általi halálra (ahogy ezt Dicey a *Law of the Constitution* című könyvében leírta). A szuverén aktusok ezzel szemben olyan állami cselekedetek, amelyek

úgymond egy teljesen jogmentes térben játszódhatnak le. A feltevés szerint teljesen szuverén cselekedetekről van szó, amelyek fölött senki sem ítélhet. Az az elmélet, amely a szuverén aktusok mögött áll, azt állítja, hogy a szuverén kormányok rendkívüli körülmények között arra kényszerülhetnek, hogy bűnöző eszközökhöz nyúljanak, ha az egzisztenciájuk vagy a hatalmuk fenntartása veszélybe kerül. Az államérdeket – így szól az érv – nem korlátozhatják törvényes megszorítások és morális megfontolások; ami érvényes az egyes polgárra, aki államhatárok között él, nem érvényes az államra magára, ha mint egész, vagyis az eleminek egésze veszélyben van. Ebben az elméletben a szuverén aktust hallgatólagosan a „bűnelkövetéssel” kapcsolják össze, amelyre egy individuum az önvédelem okán kényszerítve lehet, vagyis egy olyan tettel, amely a szokatlan körülmények közepette, amelyben a pusztaság túlélés is fenyegetve van, büntetésmentes marad. Ezt az érvet nemcsak azért nem lehet alkalmazni a totalitárius kormányzatokra, és az ezek napszámái által végrehajtott bűncselekményekre, mert mindezeket semmiképpen sem egy kényszerhelyzet idézte elő, így pl. nagyon sok minden szól amellett, hogy a náci kormányzat igenis képes lett volna túlélni, sőt még a háborút is megnyerhette volna e bűncselekmények elkövetése

nélkül is. Elméletileg azonban még ennél is sokkal nagyobb jelentősége van annak, hogy az államérdekre vonatkozó érv (amely a szuverén aktusokra vonatkozó egész elmélet alapjául szolgál) előfeltételezi, hogy a bűncselekményt a legális viszonyok kontextusában követik el, amelyet az ország politikai egzisztenciájával együtt fenn kell tartani. A törvény, amelynek érvényt kell szerezni, rá van szorulva a politikai hatalomra, ezért a hatalompolitika egy eleme mindig szerepet játszik a törvényes rend fenntartásában. (Én itt természetesen olyan tettekről beszélek, amelyeket nem más nemzetekkel szemben követnek el, és itt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a háború értelmezhető-e a „békével szembeni bűncselekményként” – hogy egy pillanatra a nürnbergi perek nyelvét használjam.)

Sem az államérdek politikai elmélete, sem a szuverén aktusok jogi felfogása nem látta előre, hogy a jogrend teljesen kifordulhat magából; a Hitler-rezsim esetében az egész államapparátus olyan cselekmények megvalósítására volt hivatott, amelyeket normális mércével mérve, még enyhén szólva is bűncselekménynek nevezhetünk. Ezért a bűnöző cselekedetek, amelyek feladata a hatalom fenntartása, már nem a szabály alóli kivételek voltak (mint pl., hogy most más híres bűncselekményeket említsek: Matteotti

meggyilkolása Mussolini Itáliájában, Enghien herceg Napóleon általi meggyilkolása), hanem fordítva: az alkalmi nem bűnöző tettek (mint pl. Himmler parancsa a megsemmisítő program leállítására) voltak az érvényes „jog” alóli kivételek, az engedmények a keserű szükségszerűségnek. Hogy még egy pillanatra visszatérjek a totalitárius rezsimek és más diktatúrák különbségéhez: éppen az explicit bűncselekmények relatív ritkasága az, amely kijelöli a fasiszta diktatúrák és a fejlett totalitárius uralmi formák különbségeit, miközben természetesen igaz, hogy a fasiszta vagy a militáris diktatúrák is több bűncselekményt követnek el, mint amit alkotmányos kormányzatok alatt egyáltalán el lehet képzelni. A mi összefüggésünkben csak az a körülmény a fontos, hogy ezek a bűncselekmények még mindig világosan felismerhetőek kivételekként, és hogy a rezsim nem ismeri el őket nyíltan.

Hasonlóképpen helytelen a „magasabb parancsra tettem” érve, éppen úgy, mint a bírók ellenérve, hogy az erre való hivatkozás nem mentesít a felelősség alól. Mindkét eset mögött ugyanis az a feltételezés áll, hogy a parancsok általában nem bűnöző jellegűek, és éppen ebből kifolyólag az alárendeltekől elvárható, hogy fölismerjék egy parancs bűnöző voltát, mint pl. ha hirtelen megbolondul egy tiszt, s más tisztet lelövetését

rendeli el, vagy pl. ha hadifoglyokat akarnak megkínozni vagy megölni. Jogilag a parancsnak, amelyet megtagadnak, „nyilvánvalóan jogtalan-nak kell lennie”; a jogellenességnek „fekete zászlóként ott kell lobognia a kiadott parancs fölött, és azt kell mondani: »ez már tilos«”. Más szavakkal: az érintett személy számára – akinek döntenie kell, hogy engedelmeskedik-e vagy sem – a parancsnak egyértelműen kivételesnek kell lennie, és a probléma éppen az, hogy a totalitárius rezsimekben és különösen a Hitler-rezsim utolsó éveiben már a nem bűnöző parancsok voltak a kivételek. Eichmann szemében – aki úgy döntött, hogy minden körülmények között a Harmadik Birodalom törvénytisztelő polgára lesz – a „jogellenesség sötét zászlója” ott lebegett a kései Himmler-parancsok felett, amelyek 1944 őszén elrendelték a deportálások leállítását és a halálgyárok fölszámolását.

Az imént idézett megfogalmazás egy izraeli katonai bíróság ítéletszövegéből való; a bíróság a világ legtöbb bírójánál inkább tudatában volt annak, hogy mit jelent – tekintve a hitleri Németország nyíltan bűnöző jogrendjét – még egyáltalán „jogszerűségről” beszélni. Az ítélet alátámasztásakor ezért a bíróság átlépett a „minden emberben mélyen benne gyökerező jogérzék” megszokott frázisán, azon, hogy „mindenki érzi magában, még akkor is, ha nem is-

meri jól a törvénykönyveket”, és egy „szembeszökő és a szívet felháborító jogtalan-ságról” beszél, feltéve, hogy a „szem nem vak, és a szív nincs megkövülve vagy megrontva” – mindez nagyon szép, de attól félek, nem sok mindenre jó. Mert az általunk vizsgált esetekben a férfiak, akik a jogtalan-ságot elkövették, az ország (amelyben éltek) törvényének betűjét és szellemét nagyon jól ismerték, és ha ma felelősségre vonjuk őket, akkor azt kell kérdeznünk tőlük, hogy van-e bennük olyan „jogérzék”, ami mégis csak ellentmond e jól ismert jogrendnek. Ilyen körülmények között többet kell követelni, mint egy szemet, amely nem vak, és egy szívet, amely nincs megkeményedve és megrontva, ha el akarunk jutni a cselekedetek „jogszerűtlenségének” pontos felismeréséhez. Végülis olyan körülmények között cselekedtek, amelyek közepette minden morális tett törvénytelen, és minden jogszerű cselekedet bűncselekmény volt.

Az emberi természetnek az a nagyon optimista felfogása, amelyet oly világosan ki lehet hallani a jeruzsálemi és más háború utáni perek ítéleteiből, feltételez egy olyan független emberi képességet, amelyet sem a törvény, sem a nyilvános vélekedés nem táplál; egy olyan ítélőképességet, amely minden cselekedetnél és szándéknál újra és újra, hamisítatlan spontaneitással lép fel. Talán valóban rendelkezünk ilyen

képességgel, és minden egyes ember, minden esetben, ha tesz valamit, törvényhozóként cselekszik – de a bírók biztosan nem erre gondoltak. Minden retorikai körítést figyelmen kívül hagyva, valószínűleg csak arra gondoltak, hogy van bennünk érzék az ilyen dolgok iránt, ami sok évszázad alatt átment a húsunkba és a vérünkbe, és ez az érzékünk nem mehet veszendőbe csak úgy hirtelen. Én azt hiszem, hogy ezt kétségbe lehet vonni, tekintve az előttünk fekvő bizonyítási anyagot, és tekintve azt a tény, hogy hosszú éveken át az egyik „jogtalan” parancs a másikat követte. Minden ilyen parancs tervezett volt, nem összefüggéstelen bűncselekményeket akartak elkövetni, hanem a legszélsőségesebb következetességgel és gondossággal kivitelezve arra törekedtek, hogy hozzájáruljanak az úgynevezett Új Rend felépítéséhez. És ez az „új rend” pontosan az volt, amit a szó is mond – nemcsak szörnyűséges módon új volt, hanem mindenekelőtt *rend* volt.

Az a széleskörűen elterjedt nézet, hogy itt csak egy bűnöző bandával van dolgunk, amely mindenféle lehetséges bűncselekményre szánta el magát, durván félrevezető. Az biztos, hogy a bűnözők száma a mozgalom elitszervezeteiben ingadozott, de a szörnyűséges tetteket az emberek egy nagyobb száma követte el. Ezek a

szörnyűségek csak a rezsim kezdetén – az SS által vezetett koncentrációs táborokban – szolgálták egy világos politikai cél elérését: félelmet kelteni és terjeszteni, és egy leírhatatlan terrorhullámmal a szervezett opposíció minden kísérletét megfojtani. Ám ezek a szörnyűséges tettek nem voltak tipikusak; s ami még fontosabb: bár sok minden meg volt engedve, de az ilyen tevőlegességek tulajdonképpen nem. A lopás ugyanúgy tilos volt, mint a megvesztegetési pénzek elfogadása. Ellenkezőleg – és ehhez ragaszkodott Eichmann újra és újra – az utasítás így szólt: „a fölösleges keménységet kerülni kell”, és amikor a rendőrségi kihallgatáson azt mondták neki, hogy ezek a szavak mégis csak ironikusan hangzanak, ha olyan emberekről van szó, akiket a biztos halálba küldenek, akkor nem is értette, hogy a kihallgató tisztről beszél. Eichmann lelkiismeretét a szörnyűségek képzete zaklatta föl, és nem a halál gondolata.

És éppen ilyen félrevezető az az általános elképzelés is, hogy itt a modern nihilizmus kitöréséről van szó, hiszen a 19. századi nihilizmus *krédója* ez volt: „mindent szabad”. De az a könnyűség, amivel a lelkiismeretet el lehetett kábítani, részben közvetlen következménye volt annak a körülménynek, hogy mégsem volt „minden szabad”. Ennek az ügynek a morális dimenzióját azonban nem tudjuk megragadni azáltal sem, hogy

összeszámoljuk a több millió áldozatot, és az ügyet „genocídiumnak” nevezzük; egész népek kiirtása már az ókorban és a modern kolonializmus idején is ismert volt. Ennek a dolognak a magvát csak akkor tudjuk megragadni, ha felismerjük, hogy mindez egy törvényszerű rend keretei között történt, és hogy ennek az „új jognak” az oszlopa az volt, hogy „ölnöd kell” – mégpedig nem az elenségedet, hanem ártatlan embereket, akik még potenciálisan sem jelentenek veszélyt, és nem azért mert a szükség azt parancsolja, hanem éppen a katonai meggondolások és a hasznossági meggondolások ellenében. A gyilkolási program nem ér véget az utolsó Földön élő zsidóval, és ennek a háborúhoz sincs köze, hacsak Hitler nem hitte azt, hogy a nem-katonai gyilkosságok egy háborúval álcázhatók – és ezek az intézkedések egy még nagyobb örült-ségi mértékben folytatódtak volna békeidőben. És ezeket a tetteket nem gengszterek, szörnyetegek vagy szadisták követték el, hanem egy tiszteletre méltó társadalom tiszteletre méltó tagjai. Végül azt is tudomásul kell venni, hogy noha a tömeggyilkosságok szorosan kapcsolódtak egy rasszista vagy antiszemita, de mindenestre demográfiai ideológiához, azonban a gyilkosok és a közvetlen cinkosaik a nagy többségükben nem nagyon hittek ezekben az ideológiai igazolásokban. Nekik elég volt, hogy

minden a „Führer akarata” szerint történjen, amely az ország törvénye volt, és hogy mindennek egybe kellett esnie a „Führer szavaival”, aminek törvényereje volt.

Ha még egyáltalán bizonyítani kellett volna, hogy egy egész nép – a pártkötődéstől és a közvetlen részvételtől függetlenül – egyszerűen azért hitt az „új rendben”, mert az működésbe lépett, akkor ezt a bizonyítást azzal a hihetetlen megjegyzéssel adták elő, amelyet Eichmann ügyvédje a per alatt Jeruzsálemben kétszer is használt: az, ami Auschwitzban és más megsemmisítő táborokban történt, „puszta orvosi ügy”. Mintha a morál a maga összeomlásának pillanatában egy régi és magasan civilizált nép körében leplezetlenül kinyilatkoztatta volna a szó eredeti jelentését, mégpedig a *móresre tanítást*, a *mores* kódexét, amelyben ugyanolyan problémátlanul megváltoztathatók az erkölcsök és szokások, mintha csak egy nép az asztali szokásait változtatná meg.

Egy kicsit hosszabban időztem ennél az össz-szituációnál, mert a szembenézés a személyes felelősséggel egy ilyen szituációban a háttér pontos ismerete nélkül nem nagyon lehetséges. Most csak két kérdést szeretnék föltenni. Először is milyen tekintetben különböztek másoktól azok a kevesek, akik a maguk mindenkori életszférájában nem kollaboráltak, és elutasították, hogy részt vegye-

nek a nyilvános életben, még akkor is, ha nem lázadtak föl a rendszerrel szemben? Másodszor, ha egyetértünk abban, hogy akik a rendszert minden lehetséges síkon és lehetséges funkcióban szolgálták, nem egyszerűen szörnyetegek voltak, akkor mi indította őket arra, hogy így cselekedjenek, és milyen morális – nem jogi – megalapozással próbálták igazolni a viselkedésüket az „új rend” és új értékskálájának összeomlása után? A válasz az első kérdésre elég egyszerű. Azok, akik nem vettek részt, és akiket a többiek felelőtlennek neveztek, voltak az egyetlenek, akik maguk is ítélni mertek. Erre az ítéletalkotásra nem azért voltak képesek, mert jobb értékrendszerrel rendelkeztek, mert jog és jogtalanság régi mércéi a gondolkodásukban szilárdan le voltak horgonyozva. Ezzel szemben minden tapasztalatunk azt mutatja, hogy éppen a tiszteletre méltó társadalom tagjai (akiket a korai náci évek morális felfordulásai egyáltalán nem érintettek) voltak az elsők, akik engedtek a nyomásnak. Az egyik értékrendszert egyszerűen kicserélték egy másikra. Én tehát azt mondanám, hogy azok, akik nem vettek részt, azért viselkedtek így, mert a lelkiismeretük nem működött ilyen automatikus módon – mintha csak egy sor megtanult szabállyal rendelkeznének, amelyet a mindenkori esetre alkalmazunk, úgy hogy minden újabb tapasza-

lat és újabb szituáció már előzetesen megítéltetett. Akik nem vettek részt, vélném, egy más kritérium alapján döntöttek: azt a kérdést tették föl maguknak, hogy mennyiben tudnának együtt élni önmagukkal, ha elkövetnének bizonyos tetteket. És ha inkább azt részesítették előnyben, hogy semmit se tegyenek, akkor ez nem azért volt, mert jobbá akarták tenni a világot, hanem azért, mert csak ez alapján a feltétel alapján tudtak együtt élni önmagukkal. Ha mégis együttműködésre kötelezték őket, inkább a halált választották. Hogy ezt világosan kimondjuk: nem azért utasították el a gyilkolást, mert a „ne ölj!” parancsát szigorúan követték, hanem inkább azért, mert nem tudtak volna együtt élni egy gyilkossal – önmagukkal.

Az ilyen fajta ítéletalkotásnak nem feltétele sem a magasan fejlett intellektus, sem egy végletekig differenciált morál-értelmezés, hanem egyszerűen csak arra a szokásra van szükség, hogy egy hangsúlyos értelemben együtt éljünk önmagunkkal, vagyis egy csendes párbeszédnek kell működnie az én és önmagunk között. Szókratész és Platón óta ezt általában gondolkodásnak szokás nevezni. Ez minden filozofálás alapja, de hangsúlyosan nem technikai és nem elméleti kérdésekről szól. A választóvonal azok között, akik gondolkodni akarnak, és ezért önmagukról is ítélniük kell, és azok között, akik

nem alkotnak ítéletet, független minden társadalmi különbségtől, kultúrától és műveltségtől. Ebben a tekintetben a tiszteletreméltó társadalom totális morális összeomlása a Hitler-rezsim ideje alatt arra taníthat minket, hogy azok, akikben ilyen körülmények között meg lehet bízni, nem azok, akik szeretik az értékeket, és a végsőkig ragaszkodnak a morális normákhoz és mércékhez. Most már tudjuk, hogy mindez egyetlen éjszaka alatt megváltozhat, és ami ebből megmarad, az csak a megszokás, hogy valamihez ragaszkodnunk kell. Náluk sokkal megbízhatóbbak lesznek a megkérdőjelezők és a szkeptikusok, nem mintha a szkepticizmus jó és a kételkedés üdvös lenne, hanem azért, mert ezek az emberek megszokták, hogy a dolgokat felülvizsgálják, és kialakítsák a saját véleményüket. A legeslegjobbak pedig azok, akik legalább egy valamit biztosan tudnak: amíg élünk, arra vagyunk ítélve, hogy önmagunkkal együtt éljünk, bármi is történjék körülöttünk.

De mi van a felelősség vádjával, amit azzal a kevés emberrel szemben fogalmaztak meg, akik azt akarták, hogy semmi közük se legyen ahhoz, ami körülöttük történik? Azt hiszem, hogy el kell ismernünk: vannak olyan extrém szituációk, amikor nem tudunk felelősséget vállalni a világért (amely elsődlegesen egy politikai képződmény), mert a politikai felelősség mindig feltételez egy mi-

nimális politikai hatalmat. A tehetetlenség és a teljes hatalomnélküliség, úgy hiszem, érvényes fölmentést nyújt. Ez annál is inkább igaz, mert szükség van egyfajta morális tudatra ahhoz, hogy felismerjük a hatalomnélküliséget: vagyis jóakaratra és jószándékra van szükségünk ahhoz, hogy szembenézzünk a realitással és ne illúziókban éljünk. És éppen a saját tehetetlenségünknek erre a bevallására épül az, hogy még a kétségbeesett helyzetekben is meg tudjuk őrizni az erőnek, sőt még a hatalomnak is valamiféle maradékát.

EZ az utóbbi pont talán világosabb lesz, hogy ha a figyelmünket a második kérdésre fordítjuk, mégpedig arra a kérdésre, amely azokra irányul, akik nem csak *nolens volens* közreműködtek, hanem kötelességüknek tekintették, hogy mindent megtegyenek, amit elvárnak tőlük. Önigazolásuk megkülönbözteti őket azoktól, akik egyszerűen csak közreműködtek; utóbbiak a kisebbik rosszra, vagy a korszellemre hivatkoztak, amivel implicit módon tagadták az ítéloképességet; és attól a meglepően kevés számú esettől is különböznek, amikor a mindent átható félelem, amelyet a totalitárius uralom elterjeszt, fontos szerepet játszik. Az az önigazoló kötelesség-érv, amely a nürnbergi perek től, az Eichmann-peren át a németországi

perekig, mindenhol fölbukkant, a következő volt: minden szervezet megköveteli az engedelmességet az előljárókkal szemben, valamint az ország törvényeivel szemben. Az engedelmeskedés elsőrangú politikai erény, enélkül egyetlen politikai közösség vagy bármilyen más szervezet sem tudna fennmaradni. A lelkiismeret szabálynélküli szabadsága sehol sem létezik, ez minden szervezett közösség szétesését jelentené. Ez olyan plauzibilisen hangzik, hogy némi erőfeszítés kell ahhoz, hogy feltárjuk a benne rejlő tévkövetkeztetést. A plauzibilitás arra az igazságra épül, hogy „minden kormányzat” – ahogy Madison mondta: még a legautokratikusabb, még a zsarnokság is – „egyetértésre és konszenzusra” épül, és a tévkövetkeztetés abban áll, hogy azonosítjuk egymással az egyetértést és az engedelmeskedést. Ami itt helytálló, az az „engedelmeskedés” szó. Csak a gyermek engedelmeskedik; ha egy felnőtt „engedelmeskedik”, akkor valójában támogatja azt a szervezetet, illetve autoritást vagy törvényt, amely az „engedelmességet” megköveteli. Ha az „engedelmesség” szót mindezekre a szituációkra alkalmazzuk, akkor ez a használat arra az ősrégi politikatudományi elképzelésre megy vissza, amely – Platón és Arisztotelész óta – azt mondja nekünk, hogy minden politikai közösség uralkodókból és alávetettekből áll, és hogy az

előbbieket parancsolnak, az utóbbiak pedig engedelmeskednek.

Itt nem tudok azzal foglalkozni, hogy ez az elképzelés miért lopódzott be a politikai tradíciókba, de mégis szeretném hangsúlyozni, hogy az emberek közötti viszonyokra vonatkozó korábbi, és azt gondolom, pontosabb felfogást helyettesíti. E korábbi felfogás értelmében minden cselekvés, amelyet emberek sokasága fejt ki, két fázisra osztható: a kezdet, amely megteremt egy „Führert”, és a kivitelezés, amelyben sokan vesznek részt valaminek a létrehozásában, amit majd közös válasznak fognak tudni tekinteni. A mi összefüggésünkben arról a belátásról van szó, hogy egy ember, legyen mégoly erős, semmit sem tud kivitelezni (legyen az jó, vagy rossz) mások segítségével nélkül. Ami itt előttünk van, az olyan egalitás, amelyben a „Führer” sem több, mint az első az egyenlők között, tehát *primus inter pares*. Azok, akik úgy tűnik, engedelmeskednek neki, valóban támogatják őt és a vállalkozását, s egy ilyen „engedelmeskedés” nélkül teljességgel tehetetlen lenne; amivel szemben az óvodában vagy a rabszolgaságban – vagyis abban a két szférában, ahol az engedelmeskedésnek még volt értelme, és ahonnan átvitték a különböző politikai ügyekre – a gyerekek, illetve a rabszolgák tehetetlenek voltak, hogyha megtagadták az „együttműködést”. Még egy szigorúan bü-

rokratikus szervezetben is, melynek rögzített hierarchikus rendje van, sokkal értelmesebb lenne a „kis fogaskerekeket” és a kerekék működését egy közös átfogó vállalkozás támogatásának tekinteni, ahelyett, hogy – mint ahogy az szokásos – az előljárókkal szembeni engedelmességről beszéljünk. Ha az ország törvényeinek engedelmeskedem, akkor valójában ennek alkotmányát támogatom, amit könnyen föl lehet ismerni, ha – mint a lázadó engedetlenség esetében – ezt a hallgatólagos konszenzust megtagadják.

Így nézve azok, akik egy diktatorikus uralom alatt nem vesznek részt a nyilvános életben, egybeesnek azokkal, akik vonakodnak attól, hogy a diktatúrát támogassák, mégpedig azért, hogy kerüljék a felelősségek azokat a „helyeit”, ahol egy ilyen fajta támogatást az engedelmesre hivatkozva, megkövetelnek. És csak egy pillanatra képzeljük el, hogy mi történne az efféle kormányzattal, ha elég sok ember „felelőtlenül” cselekedne, és megtagadná a támogatást, aktív ellenállás vagy fölfordulás nélkül is, hogy lássuk, milyen hatékony fegyver lehet az ilyen magatartás. Micsoda erő rejlik az ebben az évszázadban újra fölfedezett erőszak nélküli ellenállási formákban, mint pl. a polgári engedetlenségben. Amiért tehát ezeket az új bűnözőket, akik nem voltak se gyerekek, se rabszolgák, hanem felnőtt emberek voltak,

felelőssé tehetjük mindazért, amit tettek, a következő: politikai és a morális dolgokban nincs helye az engedelmeseknek. Az egyetlen terület, ahol ezt a szót nem rabszolga felnőttekre alkalmazni lehet, a válás: ez egy olyan tér, amelyben az emberek azt mondják, hogy engedelmeskednek Isten szavának vagy parancsának, mert az Isten és az ember közötti viszonyt joggal lehet úgy látni, mint egy felnőtt és egy gyerek közötti viszonyt.

Következésképpen azoktól, akik közreműködtek, engedelmeskedtek a parancsoknak, sosem azt kéne kérdezni: „miért engedelmeskedtél?”, hanem ezt: „miért támogattad a rendszert?” A szavak illetően kicserélése nem ártatlan szemantikai játék mindazok számára, akik ismerik a pusztán „szavak” különös és hatalmas befolyását az emberek gondolkodására, akik elsősorban mégiscsak beszélő állatok. Sokat nyernénk azaz, ha az „engedelmeség” végzetes szavát törölni tudnánk a morális és a politikai gondolkodás szótárából. Ha átgondoljuk ezeket a kérdéseket, akkor visszanyerhetjük az önbizalomnak, sőt a büszkeségnek is egy bizonyos mértékét – azt, amit korábbi korszakokban méltóságnak és tiszteletnek neveztek, ha nem is az egész emberiség, de legalábbis az egyes emberek vonatkozásában.

FORDÍTOTTA WEISS JÁNOS

Utószó

Azt nem tudjuk pontosan, hogy ez az előadás milyen alkalomra készült, de az biztos, hogy erősen magán viseli az *Eichmann Jeuzsáleben* című könyv nyomán kialakult heves vita hatását. (A könyv Amerikában 1963-ban, Németországban 1964-ban jelent meg.) A fogadtatás erősen meglepte Arendtet, hiszen ő úgy gondolta, csak „tudósított” egy bírósági eljárásról. Erről már Hans Mommsen ezt írta: „Azoknak a kritikusoknak, akik a hiányzó részleteket és a nem teljes ábrázolást vetették a szemére, azt válaszolta, hogy ő elsősorban egy perről szóló tudósítást publikált, és nem volt célja egy szisztematikus elmélet kifejtése. Azt azonban mégis aligha lehet vitatni, hogy Arendtnél a holokauszt összértelmezéséről van szó [...]”⁴ De bármiről is legyen szó, Arendtet a vita nemcsak meglepte, hanem nagyon meg is viselte. 1963. október elején írta barátnőjének, Mary McCarthynak: „Ha itt lennél [Arendt ekkor Chicagóban, McCarthy Madridban tartózkodik], akkor értenéd, hogy ennek az egész ügynek – néhány kivételtől eltekintve – semmi köze a kritikához vagy a polémiahoz, ahogy ezeket a kifejezéseket használni szoktuk. [...] A kritika egy olyan »image«-ra irányul, ami annak a könyvnek a helyébe lépett, amit én írtam.”⁵ A német kiadás-

hoz írt előszóban Arendt ezt szinte szó szerint megismétli: „E könyvvel szemben még a megjelenése előtt szervezett kampányt indítottak, amely azonos frazeológiával került át Amerikából Angliába, hogy végül aztán az európai kontinensre is átgyűrűzzön, sokkal azelőtt, hogy a könyv ott egyáltalán hozzáférhető lett volna. Ezek a támadások lényegében arra irányultak, hogy egy propaganda-fantomot, egy úgynevezett »image«-t kreáljanak, aminek az eredményeként egy olyan könyvről folyt a vita, amelyet sohasem írtak meg.”⁶ A McCarthynak írt levélben Arendt azt mondja, hogy hovatovább nem is annyira az egyes ellenvetésekre kellene válaszolni, hanem inkább ezt a hangulatot magát kellene megérteni. Mindenesetre ez a könyv volt a nemzetiszocialista múltfeldolgozás első nagy átfogó kísérlete; és nagyjából ugyanekkor, 1963 végén, Frankfurtban (Fritz Bauer kezdeményezésére) elkezdődött a nagy Auschwitz-per is. De a fölháborodás megértése helyett inkább mégis azt javaslom, hogy a legfontosabb „vádpontokkal” nézzünk szembe.

(1) A könyv alcíme: „Tudósítás a gonosz banalitásáról”. Még nem telt el húsz év a háború vége óta, és most kezdődik a diskurzus egy hatal-

mas történelmi tragédiáról: a hangnem óhatatlanul is patetikus lesz. Arendt tárgyilagos próbál maradni, azt mondva, hogy amiről beszélünk, a gonosz, tulajdonképpen *banális*. Ezen talán elsősorban azt értette, hogy Eichmann nem egy démoni bűnöző, hanem egy unalmas parancsvégrehajtó volt. „Ő mindig törvénytisztelő polgár volt, Hitler parancsai pedig, melyeket legjobb képességei szerint hajtott végre, a Harmadik Birodalomban »törvényerővel« bírtak.”⁷ És ehhez Arendt zárójelben, mintegy kitekintésként hozzáfűzi: „A védelem Eichmann tézisének alátámasztásához a Harmadik Birodalom összes alkotmány-szakértőjét idézhette volna, akik mindannyian részletesen írtak arról, hogy a Führer parancsa volt az érvényes jogrend magja.”⁸ Az egyszerű törvénykövetésben semmi heroikus, semmi démoni nincs. A Joachim Fest által készített rádióbeszélgetésben Hannah Arendt tényleg nagyon belefelel a fogalom pontosításába. „Nos, van itt egy félreértés: azt hihetnénk, hogy ami banális, az egyúttal köznapiság is. [...] Én ezt nem így gondolom. Én semmiképpen sem gondoltam azt, hogy Eichmann bennünk lakozik, hogy mindannyiunkban van egy Eichmann, vagy tudja ördög.”⁹ (Csak megjegyzem: Arendtnek talán nem a köznapiságot kellett volna felfüggesztenie, hanem azt, hogy ebből már az is következik, hogy

Eichmann mindannyiunkban ott lakozik. Eichmann nem egyszerűen törvénykövető, hanem törvénykövető a gonosz körülményei között.) Ezen kívül Arendtnek két lényeges pontosító vagy megvilágító kísérlete van, de azt hiszem, egyik sem túl sikeres. (1) Ernst Jünger mesélte, hogy Pomerániában találkozott egy paraszttal, akihez nem sokkal korábban orosz hadifoglyokat utaltak ki egy táborból, és akik természetesen nagyon ki voltak éhezve. És a paraszt ezt mondta Jüngernek: „Micsoda egy alja nép ez, mint a barmok! Ezt jól mutatja: még a disznók elől is eleszik az ételt.”¹⁰ Jünger ezt fűzi hozzá: „Néha az az ember benyomása, hogy a német népen az ördög lovagol. És ezzel nem valami »démonikusságra« célzok.”¹¹ Nem, a kijelentés mögött semmiféle démonikusság nem áll; Arendt közönséges butaságnak nevezi. Ami nem démonikus, az a banális? És a banalitás egyúttal butaság is? Mintha csak belebonyolódnánk a fogalmak egy hálójába, miközben a köztük lévő kapcsolatok egyáltalán nem plauzibilisek. (2) „Eichmann egészen intelligens volt, miközben [bizonyos értelemben] buta is volt. És ez a butaság volt az, ami annyira fölháborító volt.”¹² Okosságon Hannah Arendt egyrészt azt értheti, hogy a záporozó kerestkérdésekben is általában konzisztens tudott maradni (a vádlók állandóan azt akarták bizonyítani, hogy nem mond iga-

zat, de csak az emlékeztetéseknél nem szolgáltatott információkat),¹³ másrészt képes volt olyan differenciálásokra (és ezek fenntartására), mint pl. hogy Isten előtt igen, de a törvény előtt nem érzi magát felelősnek. Ezzel szemben a butaság azt jelenti, hogy a tettei mentesek a reflexiótól, és egyszerűen előírásokat vagy parancsokat követnek. (Részben erre válaszolva Fest megjegyzi, hogy a perben Eichmann többször is Kantra hivatkozott, azt állítva, hogy egész életében Kant morális parancsait követte. Ezen Arendt fölhaborodik: a kanti morál diametrális ellentéte az engedelmeskedésnek. „Kantnál egyetlen embernek sincs joga az engedelmeskedésre.”)¹⁴

(II) A könyv egyik valóban nagyon kényes része a zsidó szervezetek közreműködése a tömeggyilkosságban. Hans Mommsen írja: „Azzal a lapidáris megállapítással, hogy a zsidó funkcionáriusok kooperációja nélkül a »végső megoldás« politikája nem lehetett volna sikeres [...], Hannah Arendt egy tabu-zónát érintett, amely mind a mai napig nincs teljesen földerítve, és amelynek fölhányortogatását azok, akik túléltek a katasztrófát, érzéketlennek és arrogánsnak tekintették.”¹⁵ – A kor legjelentősebb hebraistája, Gershom Scholem, aki ekkor már több évtizede Jeruzsálemben élt, fogalmazta meg a legélesebb kritikát: „Könyve

[...] minden egyes döntő pillanatban csupán a zsidók gyengeségéről szól ebben a világban. Kész vagyok elfogadni ezt a gyengeséget, de az Ön könyve olyan hangsúlyt helyez rá, amely véleményem szerint, megszünteti a beszámolója objektivitását és felveszi a rosszindulat felhangját.”¹⁶ Scholem ezt a körülményt úgy írja le, hogy szinte automatikusan következik belőle: „A zsidó tradícióban van egy nehezen definiálható, mégis meglehetősen konkrét fogalom, az *Ahavat Jisrael*: »a zsidó nép szeretete...«. Önben, kedves Hannah, mint oly sok baloldali német intellektuelben, ennek kevés nyomát találok.”¹⁷ Hannah Arendt egyrészt elhárítja a német baloldalhoz tartozást, egyszerűen nem abban a tradícióban szocializálódott. De a neheze még hátra van: „Teljesen igaza van – a »szeretetek« ez a fajtája nem hat meg, mégpedig két okból: soha életemben nem »szerettem« egyetlen népet sem vagy közösséget, sem a német népet, sem a franciát, sem az amerikaiakat, sem a munkásosztályt vagy ehhez hasonlót. Én valóban »csak« a barátaimat szeretem, és az egyetlen fajta szeretet, amit ismerek, amiben hiszek, az a személyek szeretete. Másodsorban, ez a »zsidók szeretete«, nekem meglehetősen gyanúsnak tűnik, mivel magam is zsidó vagyok. Nem szerettem magamat vagy bármit, amiről tudom, hogy a saját személyem része és darabja.”¹⁸ Scholem azt veti

Arendt szemére, hogy van benne egyfajta rosszindulat, Hannah Arendt viszont azzal védekezik, hogy a kért jóindulat ebben az esetben (a fenti két ok miatt) nem is valósítható meg. De akkor mondhatjuk azt, hogy a zsidó szervezetek közreműködésének leírása korrekt volt? Mommsen azt írja, hogy az együttműködésnek különböző fázisai voltak, és ezekben különböző erősségű kényszerek működtek. Ám alapjában véve: „Hogy az 1936 előtti időben volt egy együttműködés a Gestapo és a cionista szervezetek között, azt éppoly kevéssé lehet vitatni, mint azt a tény, hogy mindkét oldal számára adott volt a célok negatív identitása.”¹⁹ De Scholem valóban azt akarta mondani, hogy ilyen együttműködés vagy affinitás nem volt? Csak gyanítani tudjuk, hogy Arendt érezte, hogy a kicsit hetyke válasza ellenére itt még nagyon sok kérdés nyitva van. Scholem csak annyit akart mondani, hogy az együttműködés *hangsúlyozása* túlzottan meghatározza Hannah Arendt perspektíváját. És valóban volt a munkának egy olyan fázisa, amikor Arendt ezt tekintette a könyv döntő újításának.²⁰

„A könyv ma is hozzáférhető és sokan olvassák. És bizvást mondhatjuk, hogy a legtöbb embernek kevésbé tűnik vitathatónak, mint az első megjelenésekor [...]. Az embereknek akkor szükségük volt egy szörnyre, hogy valamiféle értelmet tudjanak

vinni a borzalomra való emlékezésükbe.”²¹ De ez Arendt számára komoly válságot jelentett. Ezen az alkotói krízisen a Joachim Festtel folytatott (a fentiekben már idézett) beszélgetés segítette át, mintegy jó másfél évvel a könyv megjelenése után, 1964 novemberében. Mintha csak Fest (akinek szintén 1963-ban jelent meg a *Das Gesicht des Dritten Reiches* című könyve) kimondatlanul is ezt kérdezné Arendtől: miért ártja bele magát a történészek munkájába, miért nem foglalkozik a morális aspektussal? A beszélgetés forgatókönyvében olvashatjuk: „Milyen lehetőségek vannak egy totalitárius rendszerben arra, hogy bűn nélkül maradjunk? Hogyan maradhat megóvva a szemrehányástól az, aki nem »hős«, de nem is bűnöző? Mit jelenthet ebben az összefüggésben, hogy valaki tudott valamiről!”²² A beszélgetésben Arendt több menetben is nekirugaszkodik, hogy a morális felelősséget a lehetőségei felől szemügyre vegye. „Volt alternatíva, itt is és ott is [és ez azt jelenti: a tettesek és az áldozatok oldalán is]: nem közreműködni, önálló ítéletet alkotni, azt mondani »köszönöm szépen ..., ebben nem veszek részt«.”²³ Ez lesz Hannah Arendt új érdeklődési területe: milyen feltételei vannak a morális viselkedésnek?²⁴ És most Hannah Arendt úgy tesz, mintha ez nem is annyira Fest érdeme lenne, hanem az *Eichmann Jeruzsálemben*

vitájából adódna: „A vitát kísérő sok nyilvános és privát diszkusszióban számomra szembeszökő volt az a tény, hogy egy sor olyan szigorúan morális kérdés merült föl, amelyeket én sohasem tettem föl, és voltak olyanok is, amelyeket csak mellékesen érintettem.” Vagyis az eredmény nagyjából ez lehetne: a morális kérdések felvetésének mindig vannak társadalmi körülményei (feltételei).

Morális cselekedetek csak akkor lehetségesek, ha a társadalmi körülmények támogatják az autonóm személyiség kialakulását. Ellenkező esetben jön a közreműködés és az együttműködés, amely „diktatorikus körülmények között csábító könnyedséggel válik »magától értetődővé»”.²⁵

WEISS JÁNOS

JEGYZETEK

1. Robert Weltsch: *Summa Iniuria oder durfte der Papst schweigen?* Rowohlt Verlag, 1963.
2. William Shakespeare: *Hamlet*, I. felvonás, 5. jelenet. Arany János fordítása.
3. Vö. *Der Spiegel*, Nr. 5, 1965. 23.
4. Hans Mommsen: Hannah Arendt und der Prozeß gegen Adolf Eichmann, in Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem*, Piper Verlag, 2018. 10.
5. Hannah Arendt – Mary McCarthy: *Im Vertrauen*, Piper, 1997. 238–239.
6. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem*, i. k. 52.
7. Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*, Osiris, 2000. 36. Ford. Mesés Péter.
8. Vö. uo. sk.
9. Hannah Arendt – Joachim Fest: *Eichmann war von empörender Dummheit. Gespräche und Briefe*, Piper Verlag, 2013. 42–43.
10. I. m. 43.
11. Uo.
12. I. m. 43–44.
13. Hans Mommsen: Hannah Arendt und der Prozeß gegen Adolf Eichmann, i. k. 20.
14. Hannah Arendt – Joachim Fest: *Eichmann war von empörender Dummheit*, i. k. 44.
15. Hans Mommsen: Hannah Arendt und der Prozeß gegen Adolf Eichmann, i. k. 27.
16. <https://www.szombat.org/archivum/eichmann-jeruzsalem-ben> (A levelezés eredetileg az *Encounter* 1964 januári számában jelent meg.)
17. Uo.
18. <https://www.szombat.org/archivum/eichmann-jeruzsalem-ben>
19. Hans Mommsen: Hannah Arendt und der Prozeß gegen Adolf Eichmann, i. k. 29.
20. Arendt és Scholem vitájához lásd Stéphane Mosès: *Das Recht zu urteilen: Hannah Arendt, Gershom Scholem und der Eichmann-Prozeß*, in Garry Smith (szerk.): i. m. 78–94.

21. Amos Elon: Hannah Arendts Exkommunizierung, in Garry Smith (szerk.): *Hannah Arendt revisited: „Eichmann in Jerusalem“ und die Folgen*, Suhrkamp Verlag, 2000. 19.
22. Hannah Arendt – Joachim Fest: *Eichmann war von empörender Dummheit*, Piper Verlag, 2011. 82.
23. I. m. 49.
24. Telitalálat ezért az Ursula Ludz által összeállított kötet: *Hannah Arendt: Menschen in finsternen Zeiten*, Piper Verlag, 2001.
25. Luise Knott: Auf der Suche nach den Grundlagen für eine neue politische Moral, in Hannah Arendt: *Was heißt persönliche Verantwortung in einer Diktatur?*, i. k. 57.

EMBER MÁRIA-DÍJ

A Raoul Wallenberg Egyesület 2016-ban alapította Ember Mária-díját eddig *Simonyi Andrea és Bánki Miklós, Csillag Ádám, Randolph L. Braham,*

Hardy Titusz, L. Ritók Nóra és Gergely Anna nyerte el.

A következő díjazottra az Egyesület várja az Önök javaslatait.

A díjat elnyerhetik, akik

kiemelkedő színvonalon mutatták be a zsidó és nem zsidó magyarok együttélésének történetét, illetve a magyarországi kisebbségek sorsát, vagy a Vészkorszak tragikus eseményeit, előzményeit és következményeit a magyar történelem és kultúra részeként dolgozták fel, valamint akik kiemelten hozzájárultak a rasszizmus elleni küzdelemhez és az emberi jogok érvényesüléséhez.

A javaslatétel határideje: 2020. február 28.

A javaslatot írásban kell benyújtani az embermariadij@gmail.com e-mail címre, vagy postai úton az egyesület 1363. Budapest, Pf. 39. postafiók címére.

További információt a fenti mailcímen vagy a +36 30 9647391 telefonon kaphat.

© Bóna István

Áfra János

FELTÉTELES TALÁLKOZÁS

Hát igaz, hogy a megvilágosodás
csak a tükröződésekben adódó félreértés,
hogy minden arc tüntetés a végtelenért,
hogy a füstből kibomló nyalábok
nem várnak hálát, nem ígérek fényt,
utánuk csak kérdések felhője marad,
amely megszállja városainkat,
szétszivárog az éjben, szét az áttetsző
felületek közt, elterül a sötétben
tornyosuló üvegrétegek felszínén,
domború nyomot hagy a tetőn,
épp beleillik bal tenyered,
végeérhetetlenül hideg,
semmisítő beavatkozás a tájban.

IZZÁS

Gyümölcsök a fán,
magok a gyümölcsben,
egy erdő lehetősége
tenyérbe zárva.
Erőszakosan elvesz,
erőszakosan ad.

Vajon melyik oldalon
pihen a kiszolgált áldozat,
miközben vibrálni kezd
egy még fel sem nőtt
erdő kékesen?
Gázpalackok zaja
a fészkerben.

© Bóna István

Hogy elérjük a

S. emlékére

Fekszem a homokozóban, Isten szórja rám a homokot. Nem különösebben érdekelne, ha végleg magáévá temetne, sokkal nehezebb lesz majd innen, ha úgy adódik, felállnom. Isten a fűrészporát hullató álomállatom, a szétrágott trikóm, a mindenem. Ő a társam, esténként én őt, amiképp engem meg ő ringat, holott náddal, halott csobogással. Mesélni is ő szokott. Rémisztőeket, borzongatóakat, szépselymeseket. Mikor, mit. De a tied nyitva, Atyám. Sokat mesél. Félnék tőle sokan. Én nem tőle félek. Tulajdonképpen rajta kívül mindenkitől és mindentől.

A homokozót nagyon szépen berendeztem. Istennek is tetszett. Beleültettem mindenkit, aki nem viselkedett velem rendesen. Sorba rendeztem őket, az ellenem elkövetett bántások erőssége szerint. Bántássor. Vannak titkos és elmondható bántások. Isten mindről tud, a titkosokról is, de azokat nem én mondtam el neki, egyszerűen ráérezett. Megérezte.

Isten néha felelősségre von. Hogy miért nem mondtam nemet. Istennek nem lehet nemet mondani, de szerinte másoknak lehetett volna. Nem érti, vagy nem akarja érteni, nem tudom. Akartam a nemet, mondtam is, megnyomtam az n-jét, szélesítettem az e-t, erősen préseltem az m-et, még egyszer meg még egyszer, de csak zárt kapukra talált minden igyekezet. Lakattal óvták magukat az elutasításomtól.

Szép nyúlánk lettem már. Nyurga. Nekem nősz nagyra, szentem. Mivel másnak nem, csak neki, Istennek. Isten szerint is elég nagy vagyok már. Elég ahhoz, hogy megértsem. Isten, azt gondolom, okosnak, erősnek és szépnek lát. Más épp az ellenkezőjéről van meggyőződve. Nem tudom, kinek higgyek, inkább nem foglalkozom vele. Úgysem tudnám ezt a tudást mire használni.

A bábuk első sorába O.-t ültettem. Felkászálódok, játszani kezdek vele. A homokszemek baljósan peregnek. Rólam is, de O.-bábról is. Időutazás.

Eljátszom a napi játékot. Megkérdem, miért utál ennyire, felelek helyette. Végigsorolom. Mantrázom a bűneimet. Leteszem a bábút. Újra felveszem. Kérem, hogy mondjon rólam valami jót. Szerinte nincs bennem jó. Vagy legalábbis szóra nem érdemes. Leteszem a bábút. Felveszem. Leteszem a bábút. Szeretném megtaposni, de nem merem. Nagyon félek. Isten rám nevet, arcomba szórja a homokot. Nem tudok sírni, pedig szeretnék.

Isten megérint. Megsimogatja az arcomat. Előveszi a szitát. Aranyat szítálunk. Süt a Nap. Most jó. A homokozó szélén gyomok nőnek, aggófü, angolperje, aszat. O. valamiért gyűlöli a gyomokat. Szerinte én lián vagyok, aki elveszi másoktól a levegőt. Nem tudom, mi az a lián, de nem szeretném elvenni másoktól a levegőt. Egy kapaszkodni akaró kis rohadék vagyok, szerinte. Köhögni kezdek, valószínű Isten túl sok homokot szórt rám. O. nem szereti a köhögésem, szerinte az megjátszás. Ordít, ha köhögök. Ezért inkább visszatartom, de ettől még jobban kijön. Vöröslök. Isten megölel, kibírod, mondja, nőjél nagyra, ha nagy leszel, annyit köhögysz, amennyit akarsz.

O.-t beteszem a második sorba. Higgye, nem ő a legkülönlegesebb, legmenőbb, legrangosabb bántóm. O. sosem szeret második lenni a sorban. Élvezem, hogy ilyen cudar helyzetbe hozom. P.-t az első sorban hagyom. P. szereti a püspökfalatját és csak tíz deka szeretet kér, ám annál jóval többet vesz el. A fél életem, de ezt akkor még nem tudom. Elátkozom, mikor a székembe ül. Elátkozom, mikor rálép a szőnyegemre. Elátkozom, mikor beköltözik az álmaimba. Átkom végigkíséri életét. Rettegve hal meg, de semmi megkönnyebbülést nem érzek. Kézzel mosom ki az összes szennyes ruhát. Amit látok, mind kimosom. De ettől se lesz jobb. Semmitől nem lesz jobb.

P.-ről lefújom a homokot. Aztán betemetem. Egész mélyre ásom. De felbukkan. Nem tudom, hogy csinálja. Erősen fogom. Lefújom. Betemetem. A homokozó legaljára ásom. Csak kis időre nézek máshová, megint fent van. Rohadt vakondoknak nevezem, szívlakpáttal fejbe vágom, csorog rólam a víz, a bűdös víz, a szorongás irtóztató bűzével parfümözött víz, kínlódom, a homokozó aljára küldöm. Több vödör homokot szórok rá. Jól megtaposom. Mint aki jól végezte, nézem, mikor újra felüti fejét.

Isten szerint ennek semmi értelme, de kérem, hogy ne szóljon bele. Ebbe ne. Tudom, mit csinálok. Legalábbis hinni szeretném. Isten tétova. Nem tudja, mivel segítene jobban, de félrenéz. Félreáll, mielőtt ellene fordulnék. Pedig ellene nem fordulok.

Töprengek. Ha be nem is látom, P.-t nem temethetem el, időt engedek neki. Visszateszem az első sorba. Úgy csinállok, mintha beletörődnék a létébe. Ettől viszont ideges leszek. Q.-t veszem fel. Q.-nak béna a fél arca, s minden bizonnyal üvegszeme van. Ezt nem tapasztalásból tudom, nem néztem meg az arcát. Nem mertem. Elállta a látványt. Q. veszélyes játékot űzött, de sosem érte bántódás. Q.-t meglátom a tisztas életében, épp S.-t csókolja arcon, útra bocsátja, afféle érezd-jól-magad-kicsim csók. Hányok, ha felidézem a kettősüket. Imamalmozom az átkozott kérdést, hogy vajon S.-t, a féltett lényt mi, akiket Q. nem féltett, tulajdonképpen megmentettük? Addig ismétlem a kérdést, míg legszívesebben sikítanék. Nem tetszik az áldozat-szerep. Aztán változtatok. Másképp nézem. Esetleg Q. S.-sel ugyanazokon a sikátorokon ment át, csak S. grátisz, a világ szeme láttára, a képmutatás oltárán kapott még egy nyálas Júdás-puszt is? És ezek közül vajon melyik okozhatta, hogy S. mára már csak a szerteajándékozott tarka ruhái, sikkos kabátkái, trendi sapkái viselőiben él?

R. kérlel, tegyem az első sorba, szeretné egyszer kipróbálni azt a helyet. Gondolkodom, de nem tudok olyan vétket felidézni, ami miatt őt ez a hely megilletné. Kitalálom, lehetne kis időre helyettes-gyötrő, de az meg neki nem tetszik. Tűnődöm, hogyan lehetne, hogyan találhatnánk megoldást arra, hogy az igazságtalanság rútsága se üsse fel fejét a homokozóban, de közben R. is megtalálja a számára kellemes helyet. Isten uzonnázní hív. Szeretem hallani a hangját. Hogy vár, hogy gondoskodik rólam, hogy fontos vagyok neki. Mondom R.-nek, várnia kell. R.-nek minden várakozás felér egy arculcsapással. Sajnálom. Éhes vagyok. A vajasmézes finom. Isten mindig vigyáz az arányokra. Ezért is szeretem.

Nem gondolom, hogy különös ez a homokozó, csak otthonos, lakályosan berendezett. Megnyugtat az ittlét. Itt jól értesült lehetek, ismerem minden bábu féltett titkát. Bejáratos vagyok a történeteikbe. Tapasztalt játékos. Lehetne egy másik homokozót is berendezni, ott nyilván más vödörök, más kislapátok és más elefántos locsolók sokasága boldogítana vagy fosztana meg az örömtől. De nekem azok nem mondanak semmit, nem is tetszenek. Itt vagyok otthon. Ami nem öl meg, megerősít, állítják. Vagy megnyomorít, teszem hozzá. Lehet választani. Választani mindig lehet.

Isten nincs meglegedve. Szerinte ennyi időt nem szabadna itt töltenem. Pedig nem lopom a napot, s főleg nem istentelenkedem. Azt, szerintem,

főleg nem. Isten szerint viszont csak óvom magam. Félek kilépni. Legalább, amikor itt időzöm, nem O., P., Q., R.-ek üresjárataival kellene időutaznom. Isten még egyszer átpergeti ujjai közt az ábécét. Könnyű neki, gondolom. Ő nem biztos, hogy ezzel egyetért. Kérem, mondjon egy betűt, ami szerinte célhoz ér. Aminek segítségével egyszer végre ki tudnék innen lépni. Isten nevet, és újból megsimogat. Kéri, hogy erősen figyeljem. Feldobja magasra az ábécét. Jó magasra. Szétgurulnak a betűk és újból összeállnak. Szét, össze, szét, ősz.

Isten a teremtés híve, én meg a játéké és a vajasmézésé. Ha kiszállnék, biztos elbotlanék. A megnyúlt lábam gyenge lenne a járásra. Megszokott sérlemeket kellene beváltanom szokatlanokért. Félek.

Tétova vagyok. Bár a vajasmézésért kiszállok bármikor.

© Bóna István

Pauljucsák Péter

24

Emlékszem, karácsonyi misén ültünk,
és elvarázsolt a lelkész szájának
kombiautószerű öblössége.
Valami nagyon felpaprikázhatta,
néhol hörgött, máshol fújtatott,
és úgy általában elég kellemetlen hangerőre
sikerült állítania magát.
Éjfél után szakadt be a mennyezet,
és sötétlő madárhab ömlött be rajta.
Hiába sikoltott fel, a fülsértő zajban
a pásztor már csendesebbnek hatott,
a józanabbak kiürítési tervrajzok után kutattak.
Egy perc alatt tomboló vihar kerekedett,
lángcsóvák csaptak be a tátongó lyukon,
aztán föntről benyúlva gigantikus polipszerű csápok
kezdték kikapdosni az igazszívű embereket.
A káosz fináléjára bepréselte a templom
maradványfalai közé undorító nyákos puhatestét
valami leírhatatlan monstrum, aminek
legalább százharminc szeme volt.
Tudom, mert ekkorra én megilletődöttségemben
már olyan légiessé váltam, mintha törékeny
karton cipősdobozokon állnék,
szükségem volt támpontra a térben, így elkezdtem

soronként megszámolni őket.
Néhány iszákos azóta eldugott pincehelyiségekben
ufójelenségről hablatyol, a legtöbben pedig
teljesen kisiklatták az este torz emlékképeit az idegpályákról.
A kisváros közmegegyezéssel rábólintott az évszázad viharára.
Szóval szerintem csak bennem maradt meg tisztán
a dobhártyarepesztő torokhang,
az a kénes gurgulázás, ami egyre csak ismételte, hogy
engedjétek hozzám a gyermekeket.

© Bóna István

Györe Balázs

amerikai metrika

ez már több a soknál
e. e. cummings 99 verse
300 ft-ért a nyugatinál
bika sorozat
felvágatlan
1975
2500 példány
a 99-ből 49-et
tandori fordított
a többit óriások
kálnoky weöres
utószó geher istván
(még ékezet nélkül)
11 ft az eredeti ár
a paradicsomban is
tandori-fordításokra
ébredünk
jó lesz

milyen szoba

„– mielőtt szobámból távozom
megfordulok és (a reggelen)”

fogadásomra
női fésülködő tükör
a fák tetejével vagyok
majdnem egy magasságban
alattam kiszáradt várárok
a légy kipihente magát
a piros almán töltötte
az éjszakát
hajnali 1/4 6-kor
kezdett röpködni
rám rám szállt
holnapra ki kell
hajtanom innen
nincs cetli
az ajtóra szögezve
mikor kell elhagynom
a szobát

szárnyas oltár

a fölöttem lévő erkélyen
kék lepedő és paplanhuzat
lengedez mint rezső (1933–2016) versében
a kanadai gyöngyvirág
halványlila színe

„lágyszélüttem”
ez meg honnan került ide
csak nem abból a versből
amit alsós tagozatosként
volt szerencsém elmondani
egy iskolai ünnepségen

a szigligeti alkotóház
szobáiban nincs már rezsó

mióta az eszemet tudom
zúg a fülem
de nem mint a tenger

vajon mit írt volna géher (1940–2012)
ceruzájával tandori (1938–2019) halálára

nem tehetünk el
nyári napjainkból
életünk végére épségben
semmit sem

„borfoltos lepedőn fekszik
a teste kihűl”

© Bóna István

Itt hagyott

GYÁSZNOTESZ

Nekrológok

A temetkezési vállalatnál észrevettem, hogy a gyásztávirat sablonszövege, amelyet zárt *pdf* fájlban mentettek el, központoszási hibát tartalmaz: „mély fájdalommal, tudatjuk, hogy elhunyt”. Túl sok a vessző. Meglehet, hogy mindennek az érzelmek fokozatosságát kellett kiemelnie. Vagy valaki nagyon igyekezett, hogy ünnepélyes legyen? Még egy munkahely polonisták számára, gondoltam, nem múló éberségről tanúbizonyságot téve ez ügyben. Lengyel filológiát végzetteket keresünk halálmarketing munkakörbe.

A hibára önkéntelenül felhívtam a szolgáltatást értékesítő hölgy figyelmét. Legyűrtem az apátiát, amelybe két mondat között estem. Mennünk kellett anyával a gyászruha-boltba. A parkolásra gondoltam a városközpontban, a szűk átjárókra, a magas padkákra. A vessző izgalomba hozta egész társulatunkat, felvillanyozta a zajló egyeztetéseket. Az eladó, szembe találva magát e kérdéssel, annyit mondott: „így van írva”, és megvonta a vállát. A *pdf* fájlban rögzített mintát megfellebbezhetetlennek tekintette. Nem volt kedvem apa halálhírét így, vesszővel világgá kürtölni. Nem volt kedvem felvilágosítani az eladó hölgyet, hogy a hibát ki kellene javítania. Végül is kit zavar, ki vesz észre egy vesszőhibát? Ildomos-e ilyen alkalomból vesszőkre fecsérelni a szót? Milyen jelentéssel bír a nekrológ tartalma és formája? Vajon az írás – akár hibás, akár nem – feltartóztatja-e a bomlás folyamatát? Ki veszi komolyan az írásjeleket? Sutba kell vágni a lelkiismeretét annak, aki egy ilyen helyzetben okoskodni akar, filozofálni, saját kétes fölényét demonstrálni. A nekrológ mindig zárt fájl, füstjel, sablonszöveg. A szakemberek által

Inga Iwasiów: *Umarł mi. Notatnik żałoby*, Wydawnictwo Czarne, 2013.

összeállított csomag része. Szeretteink halálakor örök amatőrök vagyunk, bízunk kéne hát a szakértőkben. És – az érveket megkoronázandó – odaát-ról még nem panaszkodott senki.

Úgy döntöttem, hogy a gyászcedulákat három helyen függesztem ki: ott, ahol apa utoljára dolgozott, ott, ahol korábban laktunk, és a szüleim lakásának lépcsőházában. Mindegyik cédula egy vesszővel többet tartalmazott a kelleténél, mert nem bolygattam tovább a dolgot. A temetést megelőző négy napban anya gyakorta kiment a lépcsőházba szemlét tartani, hogy senki sem tépte-e le a gyászcedulát. Rá kellett jönnie, hogy az emberek nem ismerték apát a vezetéknevéről. Tőle is azt tudakolták: „Nem tudja véletlenül, ki halt meg?” Évek óta nincsenek nevek a kaputelefonon, hozzászoktak. Más megjelöléseket használnak: „a szomszéd az ötödikről”, „a kutyás bácsi”, „a néni a mozgássérült lányával”. Anya csak beszélni akart róla. Ott volt, hogy tájékoztasson. Álltak mellette, csóválták a fejüket. „Még ilyet, szomszéd, még ilyet”, „ha bármire szüksége lenne, tessék szólni”. Kíváncsi volnék, mi történne, ha engedne a bátorításoknak, és például azt a kérést intézné hozzájuk: „Fogadjatok be a családba”. „Adjátok kölcsön a kocsit”. „Halló, én vagyok, hová tettétek a papucsot?” „Melyik törölköző?”

A gyászcedulák felfüggesztéséhez ollóra, rajzszögre, ragasztóra, ragasztószalagra van szükség. Ezeket az apróságokat elő kell keresni, meg kell venni, bele kell tenni a kistáskába. Előre kell látni a háttér követelményeit. Átkutatni a fiókokat. Venni még valamit a trafikban. Kiválasztani a legjobb napszakot. Nem megfélekezni a kistáskáról. Nem összefutni a szomszédokkal, ha nincs erőnk beszélgetni. Hogy váratlan, hogy igen, hogy nem, hogy borzasztó. Találkozni, hogy próba gyanánt legyen kivel eljátszani a fájdalom jeleneteit.

A gyászcedula apa nevével és a központozási hibával értelmetlenül, furcsán festett. Kerültem a vesszőt a tekintetemmel. Mikor aztán levettem, nem néztem. Nem tudtam, mit kezdjek a cédulával – eltegyem vagy megsemmisítek.

Nemrégiben hosszú betegség után elhalálozott az Intézetünk egyik nyugdíjas alkalmazottja. Normális esetben szomorúan ingattuk volna a fejünket és mentünk volna az óráinkra, csakhogy megjelent a családja. Bekérettek a dékáni szobába. Már ott ült a felesége és a lánya. A beszélgetés elején senki sem ajánlotta fel, hogy vegyék le a kabátjukat. Kigombolták csak, mintha egy jól befűtött hivatalban vagy boltban állnának sorban. Homlokukon

feljebb csúszott a gyapjúsapka. Egész idő alatt arra gondoltam, azzal kellett volna kezdenünk, hogy megszabadítjuk őket a kabátjuktól. Ez a mindennapi gesztus azonban minden egyes perc elteltével egyre kényszeredettebb lett volna. A tea, sőt még a víz felkínálása sem fért bele a forgatókönyvbe. A tea gyávaságra vallana, a vízzel mosnánk kezeinket. Percekre elsüllyedtünk ebben a fullasztó helyiségben.

Azért jöttek, hogy elmeséeljék hosszan tartó betegségét és szenvedéssel teli halálát. Azoknak egy része, akik e rácsos ablakokkal ellátott szobában összegyűltek, csak homályosan emlékezett rá, de általában véve ez az egész Intézetre igaz volt. Ez persze nem jelenti azt, hogy senki sem ismerte és senki sem szerette. Éppenséggel én elég jól emlékeztem J-re. Széles mosollyal az arcán járkált az Intézet folyosóin. Beszélgetéseket szervezett írókkal. Kedveltem őt, a jó oldaláról ismertem, úgy hírlík, hogy egykor az embert próbáló középiskolai korosztály remek tanára volt. Van egy hirdeteményem a szerzői estemről, amely az ő kézírásával készült. Mindegy. Még ha nem emlékeznek is, akkor is e szobában ülnék, a gyászolók bánatának nyomasztó terhe alatt. A betegségről és a halálról meséltek nekünk, mintha mi is a szeretteik volnánk. Elhozták a betegséget, a szenvedést és az elmúlást hozzánk, a betegségek, a szenvedés és a halál irodalmi kisugárzásával foglalkozó Intézetbe. Különös érzékenységet kellett volna tanúsítanunk. Hiszen munkatársaink a halál bibliográfiájával, a sírfeliratok poétikájával, a haláltánc motívumával foglalkoztak a középkortól napjainkig. Ültünk körben lekonyult fejjel. A dolgozószobákban papírok vártak ránk. A volt, most már teljességgel volt kollégánk egy-egy elillanó „drágám” képében jelent meg közöttünk. Hisz a szerettei nem mondhatták róla, hogy „doktor J.”. Otthoni becézéseket használtak. A veszteségtől megbénulva fájdalmas részleteket idéztek fel. Önkéntelen exhibicionizmusuk a székhez szögezett bennünket. „Kérem, ne sírjon”, „Sírjon nyugodtan” – egymást kizáró stratégiák mentén folytattuk e beszélgetést. Semmire se volt jó a sírfeliratok poétikája, amely egyébként a hallgatók körében végzett, kevésbé megbízható lekérdezésre támaszkodott. Ahelyett, hogy temetőikben rohangáltak volna, piálás közben találtak ki szentenciákat. Mivel hozakodjunk elő az itt ülőknek? Egy kitalált szentenciával?

Elhelyeztünk egy nekrológot az egyik napilapban. A vesszőket magunk tettük ki, habozás nélkül, sebészeti pontossággal.

A vidéki temetőikben, főleg külhonban, érdekes sírfeliratokat lehet találni. Nem csupán a vezetéknevek lengyel nyelvben sosem hallott formáiról

van szó, hanem a sírt emelők aláírásáról és a helyesírási hibákról is. „A lányaitól”, „a családtól” például – a szerényebb „lányai” és „család” helyett. Ez az eredethatározó, annak hangsúlyozása, hogy kiköltekeztek, az egyébként szerény sírhantokon, nevetésre ingerel és megindít. A lengyelországi temetők inkább az emlékmű pompája révén közlik, hogy a sírbolt bizony nagyon is kézzelfogható pénzügyi terhet jelentett. Amit értékelni kell, hiszen a csökkentett temetési segély a családra hárítja a költségek nagy részét.

A keleti határon túl sírhantok egész sora emlékszik meg különös nyelvtani formával erről az anyagi áldozatról. Hasonlóan megindítóak az „itt fekszik”, a „béke szájjon poraira”, a „menny Jezusho”, az „örök nyugalom”, az „utojára bucsuzunk” fordulatai is. Némely hibák az első pillanatban lehetetlenné teszik annak megértését, hogy milyen nyelven is akar itt valaki búcsút mondani. Egyenetlenül a fejfákra írva, vagy nagy igyekezettel a kőbe vésvé. Talán tévútra vezetésről és az élők között maradásról van szó? A hibásan írt örökkévalóság nem ijesztő, hanem mulatságos. Az utójára bucsuzás kevésbé tűnik végérvényesnek, mint a végső búcsú. Az örök nyugalom jobb, mint az örök nyugalom. Ha így van, az apró hiba a nekrológban az utolsó szalmaszál, amibe kapaszkodhatunk, a szavahihetetlenség helye. Talán egyszer majd ezen az apró kapaszkodón, a vesszőn kezdünk el nevetni. Kezdek el, mondom, mintha saját magamnak tennék ígéretet.

FORDÍTOTTA DANYI GÁBOR

© Bóna István

[Kései házasság]

„mert sose fogtalak, szilárdul tartalak”

Rainer-Maria Rilke

7. TripleSec

A matringgombolyító, könnyű faalkotmányt elvitte magával Sopronba a legkisebb húgom. Ezért aztán az lett a munkafolyamat, hogy leültünk egymással szembe anyámmal, ő levette a matringról a fényes papírburkolatot, elhelyezte a fonalszövedéket a széttartott két kezemen, és nekilátott a gombolyításnak. Lassú munka volt, a cél pedig az, hogy a matring az ő kezében gombolyaggá alakuljon át, olyan puha szerkezetté, amely semmiféle módon nem akadályozza a kötést, tisztán gördül, az a dolga. Az a kérdés, persze, felmerül, hogy miért nem eleve gombolyagban forgalmazták a fonalakat, gépészeti oka van, nem is érdekes, az viszont bizonyos, hogy ez a picike hiánybensőséges perceket, félórákat, órákat hívott életre a családokban. A cserépkályha meleget adott, a rádióból Chopin szólt, a füles fotelek mellett kicsi bögrékben hűlt a forralt bor, a beszéd témák pedig idilliek voltak: régi idők, gyermekek és nagyszülők, elveszett földbirtokok. Úgy gondoltam, most már ez lesz nekem az életem, szegénységtől fogant üres béke, talán még szép is. De aztán amnesztiát kaptam, mint Mindszenty bíboros, aki oly sok év után, nagy titokban elhagyhatta végre az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségét, kivetették a rideg világba megint.

A Jégkuckóban találkoztunk, egész éjszakás lokál volt, durva és régimódi helynek számított, most egy ostoba szökőkút áll a helyén. Félhomály, bárpult, asztalok, köztük kicsi táncparkett, a falak mellett körben pedig kétszemélyes egységek, intimitás az előző rendszerből, nem is lehetett tudni, hogyan maradhatott meg. Én egy kis pohár TripleSec-et szopogattam órák óta, ő pedig a sokadik pohár sörét itta, korsó talán nem is volt. Egyfolytában beszélt. Rám se nézett, de úgy szólt hozzám, mintha én is férfi lennék, talán éppen ő.

Regényrészlet.

Nem, soha többé, inkább ezt a darab falat itt, arra fogok rámászni, hátulról tömöm belé, legalább nem látom az arcát, nem látom az arcát, ami pontosan olyan, mint az enyém, baltával faragták ki, csak úgy nagyjából, a közepén meg akkora az a hatalmas, görbe orra, mintha egy macskacápa úszna a képe közepén, nagyon undorító, nagyon veszélyes, a belem fordul ki tőle, de így legalább nem látom, ha tudom is, hogy ott van, nem lehet elfelejteni, hogyan is lehetne, de nem megy tovább, nem bírom tovább, feküdjön le vele az, aki akar, én már nem akarok, soha többé nem akarok vele, annyira borzasztó, nem akarom, néha naponta akár többször is, jövök haza, a gyerekecske már alszik, ő berúgott, már az előszobában letépi az övem, letolja a nadrágomat, szopja a farkamat nyöszörögve, felhúzza a szoknyáját, hanyatt lök, az ölembe ül, hintázik, őrjöng, élélvez, igyekszem minél hamarabb élélvezni én is, nem bírom vele, ő meg csudásan gazdálkodik a saját löketeivel, fekszünk a nedves undormányainkban, a bejárati ajtó nincs is kulcsra zárva, ha bejönne rajta valaki, azt is megerősokolná a hatalmas testével, mert telhetetlen, kielégíthetetlen, soha nem telik meg, és már hízik is, a szülés után olyan lett a hasa, mintha vízszintesen rákötöztek volna egy óvodás gyereket, most lopja el, alig lehet hozzáférni az altestéhez, kényelmesebb lenne hátulról, rávetném magam, belekapaszkodnék a hatalmas csöcseibe, azok is hogy lógnak már, nem ez volt megígérve, tömném, tömném, ha pedig nem megy, akkor körberöhög, hová lett a gerendácska, kislefű, elfáradtál, vagy mi van, meg tudnám ilyenkor ölni, de csak pofonokat adok neki, meg tolom alulról, ilyenkor néha visszakeményedik, káromkodom, tolom, ő meg röhög, borzasztó hangon, ilyen lehet a halál röhögése, jó neki, de kiröhög, igyekezzél, puhapöcs, mindjárt jó lesz, abba ne hagy, ne merd abbahagyni, a parancsra mindig lekonyulok, tovább röhög, csináld, csináld, csináld, én meg másokra gondolok, az igazgatóhelyettes asszonyra, valamelyik takarítónőre, meg rád, drága Magda, neked teszem a jót, rád izgulok, attól mindig feláll, vagy akár valamilyen férfira.

Addig ivott, amíg el nem ájult. Hazavittem taxival a Szőlő utcába. Ruhástul fektettem le, levettem a szemüvegét, sokáig néztem, ahogy sörszagú szájából csorog a tiszta nyál.

8. Fiume

A gimnázium tanári karának évváró vacsorája, mint majdnem minden évben, ezúttal is a Csaba Étteremben volt. Fidel Castro a legnagyobb magyar

kommunistákkal a Balatonon csónakázott, mi pedig csontlevest ettünk a hajdani Fiumében, hortobágyi palacsintával és dobostortával, mindenki kapott hozzá egy tömény italt meg egy pohár félédes bort. Műgyöngy volt a nyakláncom, csak a térdemig ért a ruhám, a magas sarkú cipőm pedig az anyámé volt, de elkértem tőle erre az estére, felülmúlhatatlan, háború előtti minőség. A véletlen hozta úgy, a sors, az Úristen, vagy valakinek a jósága, gonoszága, hogy kettőnket egymás mellé rendelt az ülésrend. Bárdi Magdolna, Gavenda Péter, természettudományok és testnevelés, két igazi jó barát, de aztán csak óvatosan, nevetett a jóságos Boglia Gábor igazgató úr. Ettünk, ittunk, táncoltunk, ajándék volt az az est.

Amikor Gavenda tanár úr meghívta Bárdi tanárnőt a bárpulthoz egy pohár frissítő pezsgőre, meg kellett tudnia, hogy a tanárnő gimnáziumi ballagásán, 1963-ban, az osztály annyira későn kezdett a szervezéshez, hogy már egyáltalán nem volt méltó vacsorázó hely a városban. Harminchat ember, könnyű étel, élőzene, táncparkett: már-már lakodalmiak voltak az igények, nem volt könnyű a helyzet. Mindenki utánajárt egy-egy lehetőségnek, nem volt eredmény. Ekkor jelentkezett az osztály bohóca, és azt a javaslatot tette, hogy menjenek az Árpád Fürdőbe, ott neki medencés ember az egyik nagybátyja, talán rajta át meg lehetne beszélni az intézménnyel, hogy estére eresszék le nekik az egyik medence vizét. Körberöhögték a gyereket, de ő nem zavartatta magát. Az uszoda túl mély. A gyerekmedence túl kicsi. De az a középső medence, az éppen megtenné. Hogy próbálják meg, utánajár, ha megengedik. Megengedték, utánajárt, s így amikor elballagtak, már csak rá kellett pihenniük, s tárt kapukkal, díszőrséggel és a hely tekintetében teljesen *gratis* várta őket a város fürdője. Komplet vacsora, válogatott italneműek, emelvényen állt a hatfős tánczenekar, a betonlajú medence pedig olyan szárazra és annyira illatosra volt mosva és törölve, hogy csak úgy röpködtek fölötte a klórmentes, fiatal testek. Bizonyos párokat el-elnyelt a környező bokros terület. Némely dologtalan marha azt is kiszámolta, mennyi vizet kellett ma leereszteni, s holnap reggelre visszatölteni. Először a zenészek távoztak, aztán fölkelt a Nap, s csak utána ment haza az osztály. Egyetemista lett belőlük, vagy gyárkapun belüli munkanélküli, de ez a bölcselkedés a kapatos Gavendát már egyáltalán nem érdekelte. A Rakéta karóráját nézegette. Talán haza kellett volna már mennie.

És nekem, Bárdi Magdolna 4/a osztályos tanulónak, csak ekkor jutott az eszembe, hogy az osztály bohócát Palotás Gabinak hívták, a nagybácsi Pali bá volt, későbbi hírhedt teremőr, a díszőrség két főből állt, a zenekar neve az volt, hogy A Palota Bohócai, hogy 100 × 50 × 1 az éppen 5000, és az is,

hogy bizony én is jártam a Fürdő bokrai között. Csodálatos este volt, nem lehet visszahozni, ez az életem magva és veleje, hozzáköt a vertikális honvágy, és én mégis elfelejtettem, kezdtem már elfelejteni, és akkor jön ez az ittas tolómérce, és mindent felidéztem velem ez a könyörtelen lift, ez a kognitív elevátor.

Indulnia kellett, kinyögte végre. Nekem is el kellett mennem. Váratlanul hosszú volt gyalog az út a Szőlő utcáig. Kell nekem ez a férfi, arra jutottam.

9.

Cigánypecsenye

Aztán, ahogy *A Pál utcai fiúk* végén, megérkeztek a tervezőmérnökök. Letették az eszközeiket a Franklin és az Illésházy utca sarkára, és megépítették a lakótelepünket. A parasztokból munkások lettek, nem fértek el. Nekik épültek ezek a panelházak. Tetszetek is, hihetetlen emelkedés, már-már polgárosodás, de szerintem ne legyen ilyen opció. A mérnökök mindenesetre az eszközeik helyére építették fel a diadalmas kisvendéglőjüket. Az lett a neve, hogy Fehér Galamb. Ezen a helyen túl már csak vasúti sínek vannak meg Jamina. Földig érő üvegablakok a jókora betontéglán. Előtte vastag sár. A balassagyarmati túsdráma évében is ez volt Gerendával a helyünk.

Ő éppen evett. A sült, sós, borsos sertésszeleten fonnyasztott hagyma feküdt, meg rádobtak egy kakastaréj nevű sültszalonna darabot, és adtak hozzá bőven krumplit is. Amikor Gerenda megrendelte az ételét, a felszolgáló vicce az volt, hogy igen, van cigánypecsenyéjük, hozza is, csak akkor esetleg lesz egy kis baj a zenével – zene egyáltalán nem volt a helyen. Gerenda nem nevetett. Felnézett a pincérre. Sokáig nézte. Én is cigány vagyok, végül ezt mondta. A kijelentés nem volt igaz, az ember mégis eloldalgott. Sört hozott az ételhez, kenyérszeleteket, meg némi káposztával töltött cseresznyepaprikát. Gerenda rágta a sertéscombot, és közben a japán fekete marháról beszélt, néhány évvel ezelőtt, egy verseny után megkóstolhatta Vlagyivosztkban.

Azt mondta, a japán fekete marha nagyon szép állat. Fekete bőr, fehér szarvak, a húsa is sötét. A zsírokat két helyen tárolja. Az egyik hely a bőr és a hús között van: ez sárgás színű, és közönséges szalonnának tekinthető. A másik hely benne van a húspan. Oda szórja szét a maradék zsírokat ez a különös állat. A szétszóródott fehér zsír márványos jelleget kölcsönöz a húsnak. A zsírokat lassan, precíz fatűzőn, ki kell égetni, és külön-külön kell forgalmazni. A szalonnazsír méregdrága, a márványzsír aranyárú, mert

jó része beleég a húsba, ami pedig alig-alig kifizethető, ő maga a szovjetek ajándékaént jutott hozzá. Volt rajta valamiféle japán szósz, de önmagában is tökéletes étel. Itt aztán, végre, magára ismert, hirtelen elviccelte. *És mint komor bikáé, olyan a járása.*

Az esztétikáról fogalmam sincs. Az irodalomhoz nem értek. A kötelező olvasmányokon kívül nem olvastam szinte semmit. De Arany János verse szép volt. Annyira szép és annyira erős, hogy Gerenda japán fekete marháját is azonnal bevilágította nekem, világosan láttam, hogy a japán fekete marha maga a mű, egy nagy halmaz, amiből ki kell égetni a fölösleget, elégetni a szalonnát, a márványt, csak a színhús maradjon, a beleégett zsiradékokkal, a zsiradékok hiányaival, azt kell enni, azt kell falni, azt kell zabálni, újra és újra, míg csak része nem lesz te is az elérhetetlen egésznek, de Gerenda azért könnyedén elhessegette volna magától ezt a mégiscsak esztétikai jellegű értelmezést, nem is mondtam el neki.

Befejezte az evést. Nem maradt a tányéron semmi, csak néhány kenyérhéj-darab, meg a kakastarék külső burkolata, a megégett, megpöndörödött disznóbőr, némi maradék szőrrel a hanyag perzselés után. Ült az asztalnál, egy fogpiszkálót rágott, nem akart rászokni a cigarettára. Odaintette a pincért, nagy borraivalót adott.

Akkor már két gyereke volt, ők meg az asszony rég megették már a Wartburgját. Egy Csepel Velencét használt, arra ültetett fel. Elővett a bőrtáskájából egy kispárnát, azt tette rá nekem a csomagtartóra. Hazavitt, közben végig füttyölt, ne kelljen beszélgetnie.

10. Vera

A Watergate-botrány idején, Georges Nixon elnök leváltásakor Gavenda Péter már középiskolai testnevelő tanár volt, a gimnázium megbecsült igazgatóhelyettese, fiatal korához képest szembeötlően előkelő volt az eredménye. Boglia Gábor igazgató úr néha kioktatta őt az üzemvezetés legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseiről, amúgy tette a dolgát magától: ünnepeket, eseményeket, versenyeket szervezett a gimnazistáknak. Tanítás, edzés, kollégium, adminisztráció: minden területen nagyon szépen haladt, de ideje, hát, ideje az már egyáltalán nem maradt rám.

Bár a gimnáziumban valóban Wohlmuth Smaca volt a legjobb barátnóm, az akkoriban legfontosabb céloknak nem felelt meg: egyáltalán nem tetszett

neki Gerenda, szinte észre sem vette, magának való hólyagnak tartotta. Nekem olyan ember kellett, aki annyira és éppen úgy vonzódik hozzám, mint én. Kelltem volna nekem egy tükörkép, egy vetélytárs, egy konkurens. Kihallgattam volna őt, mert ismeri a férfit, jártas benne, ért hozzám. Sokáig kerestem ezt az embert a rajongók között.

A választásom azért esett Verára, az orosz nyelv tanárára és titkos olasz-
oktatóra, mert benne egybeforrhattam Gerenda igazi képével és azzal a
másodlagos tükörrel, amely engem tükrözött vissza. Nem tudott rólunk
semmit, mégis leolvashattam az arcáról saját féltékenységemet. Fontoskodó
locsogás a távollevőről. Az objektív természet kettős megerősítése. Azonos
körülmények, kettős tekintet. A tárgy bizonyított. Be van bizonyítva a léte,
az ereje. Hallgattam, de azt éreztem, hogy igazam van. Igazam van, amikor
boldog vagyok, megbántott vagy nyugtalan. Boldogan fizettem Verának a
kávét, unikumokat, csodálatos volt a hirtelen megbeszélhetővé vált éle-
tem a Palma Presszóban.

De azt már, persze, nem tudtam, hogy amikor Gerenda Verára panasz-
kodott, amikor ócsárolta őt, végeredményben hogyan is válaszoljak neki.
Egyfelől nemes dolog nem visszaélni Vera bizalmas feltárulkozásával, amely
mégiscsak megerősíti a helyemet. Másfelől óvatos vagyok. Ugyanazt, majd-
nem ugyanazt a helyet foglalom el, mint vetélytársam. Eltöröltetik a pszicho-
lógia, eltöröltetnek az értékek, nincs etika, nincs morál: semmi nem szava-
tolja, hogy egy szörnyűséges napon ne legyek magam is az ócsárlás tárgya.
Néha magam zengem Gerenda előtt Vera dicséretét. Ami ellen aztán ő maga
tiltakozik a leghevesebben. Annak idején sokat gondolkodtam ezen. Arra
jutottam, arra a paradoxonra, hogy a hárompólusú kapcsolatban a közös
emberi tárgy, maga Gerenda, a legfőbb. Tűnj el, Gerenda, már nem
kellesz nekem.

Így lettem hirtelen idegen. Visszavonultam a valóságtól és a világtól.
Anyám motringjaitól eltekintve szembekerültem vele. Jégbefagyott a világ-
festményem. Meg akartam írni ezt a folyamatot. Rögzíteni akartam azt az
üres és sérülékeny anyag tömeget, akivé váltam. Elmerültem a nyelv zűrzava-
rában. Sok volt és kevés, terjengős és szegényes, nem ment, hiába próbálkoztam.
Nem készültem a gimnáziumi óráimra. Nem javítottam ki a dolgozatai-
kat. Az osztályom abban az időszakban nem is értette, ki vagyok.

Aztán a próbálkozások közepette lassan, nagyon lassan megértettem né-
hány dolgot. Megtudtam, hogy nem a másikért irunk. Megtudtam, hogy a
dolgok, amiket nagy nehezen mégiscsak megírok, soha nem fognak megked-
veltetni a férfival. Megtudtam, hogy az írás nem kompenzál, és nem szub-

limál semmit. Hogy az írás pontosan ott van, ahol te nem vagy, nem voltál, és nem is lehetsz soha. És hogy éppen ezért csakis Gerenda tudná megírni az én szerelmes regényemet. Aki már eltűnt. Mert én eltűntettem. Tanítás, edzés, kollégium, adminisztráció, feleség, gyerekek, család: nem volt már itt nekem.

11. Tisza cipő

Gyerekkoromban úgy volt, hogy ha, kivételesen, banán érkezett a családba, apámat, családi kapcsolatai révén, néha beengedték a kommunisták dollár-bolt-jellegű elit-üzletébe, meg kellett osztoznunk a darabokon. Az egyik osztotta, a többiek választottak. A banán általában csúnya volt, zöld vagy túlérett. A darabolás igazságtalan. A választás zajos. És gyűlöltem az egész rendszer mélyén megbúvó pedagógiát. A tábla tejsokikat is osztottuk. Mindenki egy kis kockát kapott. Az eredmény némileg hasonlított is az igazsághoz. A banán osztása nem. Elhatároztam, hogy ha majd nagy leszek, minden banánt egyedül fogok magamba tömni. Magamba tolom az egész Szerencsi csokit. Teljes zacskó Nyugi cukorkát fogok fölfalni. Leöntöm egy üveg Pepsivel. Most már nagy vagyok, de soha nem csináltam semmi ilyesmit. A szocialista pedagógia erős eszköz, most is győzött.

Azért gondolkodtam ezekről a dolgokról, mert a zánkai úttörőtábor felavatása alkalmából Gerenda azt javasolta, hogy találkozzunk a város összevont gyermekintézményében. Bölcsőde, óvoda, általános iskola, alsó és felső tagozat: elit képzés a politikai, szakmai és élsportoló elitnek. Az asszony be nem teszi a lábát oda, azt se tudja, hol van. Gerenda azonban késett, én meg ücsöröghettem kint a folyosón, a tornapadon, volt időm a meditációra. Itt egészben ették a gyerekek a banánt. Néha volt narancs is, vagy kaptak egy negyed grapefruitot, annak volt legnagyobb a sikere.

Gerenda legyintve érkezett. Meg ne kérdezzem tőle, hogy miért késett, olyan jelentőségű dolog tartotta vissza, ami őt már a pusztá felemlítéssel újra megalázná. Középkék Adidas melegítő felső volt rajta, az volt az egyenruhája, annyira felhúzta rajta mindig a cipzárt, hogy a szája általában ki se látszott. Az alatt egy kifakult, valaha kék rövidnadrágot viselt, a ruhadarab becsületes neve az volt, hogy klottgatya. Rövid frottír zoknija volt, csíkos, de véletlenül se nemzetiszín, a cipője pedig a martfúji Tisza cipőgyárból érkezett, a színét ma fáradt fehérnek mondanám, állítólag minden negyedévben

kapott két párat, negyvenhatos méretben, kiutalta neki a Párt. Gyönyörűre koptatta ezeket a csukákat is. Hajszálpontosan illettek a lábára, puhán ölelték körül, a folyamatos kontaktus a salakkal pedig enyhén elszínezte a bőrt, s megjelölte a fehér színén azt, hogy az idea meg a matéria között mégiscsak van valamiféle határ. A zokni csíkjai fölött pedig elkezdődött igazi kedvencem, a vádli. Függszöleges izomkötegek, folyamatos mozgásban, ezen a ponton némaságában is folyton zenél a test. Fejét kicsit lehajtva megállt a játszószoza ajtajában. Apró talpacskáikon máris rohantak feléje a gyerekei.

A magas test magányosan állt az ajtóban. Két oldalt a feléje futó gyerekek, az egyiknek lapát volt a jele, a másiknak pillangó. A háttérben álló ablakon beáradt a fény, elötte egy óvónő és két dadus tevékenykedett. Elégedett voltam a képpel. Stabilan áll elöttek ma is. Meg kellett értenem belőle, hogy ha Gerenda meghalna, súlyosan megbetegedne, vagy el kellene utaznia messzire, akkor is arra lennék ítélve, hogy egészen a halálig szerelemről szerelemre bolyongjak. Meg kellene találnom újra ezt a középkek melegítöt, ezt a kopott gatyát, a piros-kék-piros frottír zoknit meg a Tisza sportcipöt, Martfű, Lenin út 1., és ezeket a csodálatos vádlikat, amik annak idején Valerij Brumelnél és Robert Savlakadzénél is magasabbra repítették öt, hogy újra itt muzsikálhassanak nekem, az óvoda színes folyosóján, a gyerektalpak gyorsuló csattogásában.

12.

Let's Stick Together

Vera Jugoszláviában járt. Ott egy kicsit más volt a zenekultúra, másként nézett ki a bakelitpiac. Nekem egy kislemezt hozott, vallomásként. Bryan Ferry énekel rajta, meg egy kicsit a Rolling Stones frontemberének a felesége. A szám címe az, hogy Let's Stick Together. Föltettem a lemezjátszóra. Sokáig nem bírtam levenni. Olyan erő, olyan sikolyok, annyi könnyedség, annyi ironia, hogy a mi világunkban, Csupati és Kántor kutya világában, semmi ilyesmi létre nem jöhet. Csodálatos lemez, most is őrzöm, nincs az a pénz, amiért kidobnám.

Bizonyos értelemben szerettem a gimnázium pince-menzáját, de voltak olyan hónapok, amikor átjártam a Kner ebédlőjébe, remek menükkel szolgáltak. Szellősebb volt a tér, nagyok voltak az ablakok, besütött rajtuk a déli Nap, és lehet, hogy itt is alumíniumból voltak az evőeszközök, de nem látszott rajtuk. Általában Smacával voltam, de mentem egyedül is. Az Ugrás

Napján is egyedül voltam. Szörnyű volt az esemény, én mégis tudtam, hogy valami nagyon-nagyon jót jelent, valami nagyon-nagyon rossznak a végét. Nagyon közlelől láttam, voltaképpen én voltam a koronatanú.

Végeztem az ebéddel. A pincér elvitte a terítéket, hozott nekem egy kávét. Lassan megittam, kiléptem az utcára. Az árnyékot a Kner tornya szolgáltatja. Az alatt álltam, és dúdoltam a számomból, hogy come on, come on. Anynyit lehetett hallani, hogy valaki egyre magasabb hangon ordítva közeledik. Gyorsan jön, egyre gyorsabban, a zaj pedig olyan, mintha valamit kidobtak volna az emeletről: hűtőszekrényt, ragadozó madarat, embert. Ordít, sikít, döngve becsapódik. Öltönyös fiatalember volt, hason érkezett, mintha úszott volna. Földet ért, felpattant vagy két méter magasságig, visszaesett. Újra fölpattant, lassan elcsitult. Nem mozgott tovább. Testének minden pólusából csorgott a vér, hatalmas tócsában feküdt. A feje annyira hátrafordult, amennyire életben lehetetlen. Lapos volt a feje, a hatalmas erők keresztben összenyomták. Nem voltak már szemei. A lyukak mégis engem bámultak. Úgy üvöltöttem, mint a számomban a nő. És tudtam, hogy Csupati világa nemsokára véget ér. Aztán jöttek a rendőrök, és visszatereltek az étterembe.

Ott váraoztunk valamennyien, senki se be, se ki, amikor megtalált a telefonhívás. Boglia igazgató úr volt, és arról értesített, bocsánatomat kérve a zavarásért, hogy most jött a hír a kórházból: Gavenda tanár úr felesége meghalt. Jó lenne, ha a férj megkeresné őket, de egyelőre nem találják. Nem tudom-e, véletlenül, hogy merre jár a tanár úr. Tudtam az asszony betegségéről. Dragossy Zsuzsát néhány hét alatt vitte el a rák, megette a testét, egyszerűen fölfalta. Nem gondoltam, hogy ennyire gyors lesz a folyamat. De azt, hogy Gavenda épp most hol lehet, azt nem tudtam. Letettem a telefonkagylót. És aztán elkezdtem örülni hahotázni. Aztán a nevetés sírásba csapott át. Telesírtam a könnyeimmel a Kner-nyomatos vászonszalvétát, vörös lett a felület a rúzsomtól. A rendőrök nem is értették. Poszttraumatikus sokk, ezt ismételtették.

Pedig nem erről volt szó, hanem arról, hogy véget ért a fogság, véget ért a váraozás, és megadva a gyásznak, ami a gyásznak jár, a következő évben hozzámegetek majd végre Gavenda Péterhez, a békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium igazgatóhelyetteséhez, volt válogatott magasugróhoz, felnevelhetem a gyerekeit, lesznek nekünk is sajátjaink, és a templomi házasság szent ölelése által, így gondoltam akkor, bekövetkezik majd mindent betöltő, teljes, égi és földi egyesülésünk.

© Bóna István

„1968 óta csak összevész”

KENEDI JÁNOS: HOGYAN KÉNE EMBERT SZERETNI?

A tavalyi hó

Publicisztikát kötetben kiadni, különösen évek, évtizedek múltával veszélyes dolog. Hiába írt egy éleszemű, jó tollú politikai elemző kiváló cikket arról, hogy ki nyeri meg a jövő vasárnapi választást, egy órával az urnazárás után az előző heti cikk már olyan, mint a tavalyi hó. Mégis vannak kivételek. Ady publicisztikája százhusz év múltán is izgalmas, pedig már száz éve nemcsak azt tudjuk, hogy a forradalom, amelyért Ady lelke ujjongott, bekövetkezett, de azt is, hogy el is bukott, meg egyébként sem olyan lett, amilyenek Ady remélte. Ady akkor is izgalmas, ha téved. 1915-ben az írta, nem kell „az oláh mumustól” tartani, Erdély Romániához csatolását az erdélyi románok sem akarják. Ignotus ellenben pontosan belőtte, mekkora lesz

Magyarország, ha a szuverenitását a Monarchia részeként is meg akarja őrizni. Ha nincs Ausztria-Magyarország „egy magában álló Kis-Magyarország” lesz, „Szegedtől Kassáig terjed s Kanizsától Nyíregyházáig”. (*Nyugat*, 1914. 15. szám.)

De most nincs szó Adyról vagy Ignotusról. Kenedi Jánosról van szó: publicisztikai írásaiból az Osiris Kiadó adott közre egy kötetnyi válogatást. Adyra annyiban hasonlít, hogy negyven évvel ezelőtt írt publicisztikája ma is időszerű. Viszont annyiban különbözik is tőle, hogy publicisztikája (írásait manapság blognak neveznék)aköltői életmű, „protekcioja” nélkül is megjelenhetett. Kenedi „protekcioja” Kenedi maga. Pontosabban két különleges képessége. Az egyik az, hogy elsőként vesz észre az időben lassan formálódó, de még alig kitapintható jelenségeket, amelyek aztán, egy új időszakban egy-

Tanulmányok, esszék, tárcák. Osiris Kiadó, 2019. 336 oldal, 3980 Ft.

szerre meghatározó jelentőségűvé nőnek. A másik, hogy afféle nagyvárosi Hermészként teremt kapcsolatot emberek között, akiknek szüksége van egymásra. Hogy elsőként mondja ki: numen adest; az idol, a minta itt van köztetek. Nemrégiben a Facebookon felidéztem egy 1970 őszi emlékemet. A lakásomban javában készült Kemény György falképe, amelyről azóta kiderült, hogy a magyarországi pop-art maradandó értékű alkotása. Ezt akkor még maga Kemény se tudta. A szoba kifestése, amely ugyancsak Kenedi kezdeményezésére jött létre, hamarosan társasági eseménnyé vált. Szombat esténként tíz-tizenöten gyűltek össze a konyhában, a társaság eszelte ki, hogy mi, illetve ki kerüljön a falra, aztán a Kemény által megfestett kontúrok határai közé a jelenlévők felvihették a színeket, amelyeket ugyancsak a mester kevert ki.

Vita az Akácfa utcában

Másnap délelőttre a társaság, amelynek a tagjai fél napig sem bírták ki egymás nélkül, közös mozilátogatást tervezett: az *Intím megvilágításban* című cseh filmet kívántuk megnézni, az Akácfa utcai Gorkij filmszínházban. A cseh új hullám filmjeit itt ott, elsősorban a Szekfű utcai Cseh Kultúrában, az 1968-as intervenció ellenére is meg lehetett nézni, egy

darabig. Akkoriban nem moziba jártunk, hanem vetítésre. Minthogy a festés hajnalig tartott, a vetítés pedig tízkor kezdődött, a filmet végigaludtam, semmire sem emlékszem belőle. De nyilván jól kialudtam magam, mert az utána következő diskurzust mondhatni szó szerint megjegyeztem.

Kerek egy évvel korábban jelent meg Kenedi *Ernyedt extázis* című kritikája Kovács András *Extázis 7–10-ig* című filmjéről (nem a *Valóságban*, mint júliusi Facebook-bejegyzésemben tévesen írtam, hanem a *Kritika* 1969 novemberi számában). Ez a feltűnést keltő írás tette a szerző nevét szélesebb körben ismertté, de egyúttal gyanússá is. Hogyne vált volna gyanússá ezzel a mondattal: „a társadalom felügyeleti és biztonsági szervei nem működtek összhangban a gazdasági és társadalmi változást tervező irányítással”. Hiszen mindenki tudta, hogy a szaporodó pop-együttesek klubjait az állambiztonsági szervezet szigorúan ellenőrzi, de ezt leírni – meghökkentő szabályszegés volt. Talán még kirívóbb szabályszegés, mint a cikk érdemi mondanivalója: a koncertek csápoló közönsége átvette az előtte járó, meggyötört nemzedék szkepszisét, belenyugodott abba, hogy a forradalom ízlésváltozásra korlátozódik, „a politikai nézetek összecsapását” pedig „a

zenekarok versenyztetése” pótolja. A moziból kijövet Bence György és Kis János Kenedi egy újabb, még kéziratban olvasott írásáról beszélt; nem helyes, mondta talán Kis János, ha Kenedit olyan szerzőként könyvelik el, akit vissza lehet, vissza kell utasítani. Kenedi a szokott szelíd makacsságával amellet érvelt, hogy a közölhetőség kedvéért nem módosít az írásain. A beszélgetés nem tartott pár percnél tovább, de visszatekintve tudom, hogy ott, az Akácfa utcában született meg a magyar szamizdat, amelynek akkor még neve sem volt, és amelynek első termékei hat-hét évvel később láttak napvilágot. A prágai intervenció a magyar értelmiség egy kisebbségét arra döbentette rá, hogy a rendszert nem lehet megreformálni, a kommunista önkényuralomból nem lesz emberarcú szocializmus; ezért volt az 1968-as lecsószezon (lásd erről Várady Szabolcs *Rádióhallgatás lecsószezonban* című versét) egy generáció számára sorsfordító élmény. Kenedinek, aki 1956-ot kilencévesen élte át, nem voltak effajta illúziói. Őt a magyar értelmiség óriási többségének közönye háborította fel. Ekkor kezdte meg az elszakadó hadműveletet mindazoktól, akik a vállukat vonogatva vagy halkán sziszegve, de elfogadták, hogy a legvidámabb barakk hadereje részt vett a csehszlovákiai szabadságkísérlet elfojtásában. Bence György csodálkozó iróniával könyvelte el,

hogy Kenedinek mennyi barátja van. „Pedig 1968 óta csak összevész” – tette hozzá. Kis János Kenedi hetvenedik születésnapjára írt köszöntőjében (*Élet és Irodalom*, 2017. július 14.) az ünnepeltet nevezi az 1977 januári aláírásgyűjtés kezdeményezőjének: a prágai Charta ’77 őrizetbe vett szóvivőinek címzett szolidaritási nyilatkozattal vált az ellenzéki szubkultúra politikai mozgalommá. (Kis János születésnapján Kenedi előszóként helyezte kötete élére.) Együtt Szilágyi Sándorral, Kenedi fedezte fel Bibót a demokratikus ellenzék számára, ő kezdeményezte az ünnepi kötet kiadását a politikai gondolkodó hetvenedik születésnapjára: ebből lett Bibó halála után a nevezetes emlékkönyv. A rendszerváltás után az iratnyilvánosság ügyét helyezte munkássága középpontjába. A *Kis állambiztonsági olvasókönyv*-nél érzékletesebben egyetlen könyv sem mutatja be, hogyan volt jelen a továbbélő ávó mindannyiunk életében. Pedig ebben a két kötetben az állambiztonsági tisztek és a nekik jelentő „hálózati személyek” nevét – személyiségi jogaik védelmében – még virágnevek helyettesítik.

A Napló

Új kötete borítójának tanúsága szerint Kenedi Jánosnak 1978 és 2015 között nyolc kötete jelent meg, nem

is szólva más szerzők, mindenekelőtt Szabó Zoltán, általa összegyűjtött, sajtó alá rendezett könyveiről. Az új könyv legkorábbi évszámmal ellátott írásai 1979-ben keletkeztek, a legújabbak 2018-ban. Az évszámok alapján mondhatnánk, hogy a kötet válogatás az egész életműből, vagy akár azt is, hogy ez a könyv, a legújabb írásoktól eltekintve, a korábbi kötetekből ilyen vagy olyan okból kimaradt írásokat tartalmazza. Ennek azonban éppen az ellenkezője igaz. Ritkán érezni egy régi írásokat is tartalmazó válogatáson, hogy érdemes volt kiadni, mert ha elkezdjük olvasni, nem múzeumba lépünk be, hanem egyszerre körülvesz bennünket az a világ, amelyről azt hittük, hogy rég magunk mögött hagytuk. Jó és fontos példa erre a *Szakítópróba* című írás, amely először *A Napló*-ban volt olvasható 1980 júniusában, majd pedig *A Napló* anyagából készült válogatásban jelent meg 1990-ben. Mielőtt azonban magáról az írásról mondanék néhány szót, tájékoztatnom kell a hatvanévesnél fiatalabb olvasókat, mi is volt *A Napló*. Nos, *A Napló* az, aminek a neve mutatja. Kornis Mihály kezdeményezésére jött létre 1977 novemberében. Eredetileg harminckilenc résztvevője volt, főként írók. A szabályok szerint mindenki rövid időre kapta meg (kezdetben három napra, később egy hétre), beleírt vagy beletett valamit, majd továbbadta a csoport

következő tagjának. Kornis már a kezdeményező levélben leírta, hogy az eljárást „szisztematizálni” kellene, erre azonban ő nem alkalmas. A „szisztematizálást” Sulyok Miklós végezte el, *A Napló* három azonos dossziében indult el a csoport három tagjánál. A dossziét mindenki egy hétig tarthatta magánál, ha tett bele valamit, azt három példányban kellett beletennie, a negyedik példányt magánál tarthatta. A negyedik héten mind a három példány egy személyhez került, ezt a személyt Krassó György javaslatára később rendőrnek nevezték. A rendőr egyégesítette a három példányt, illetve utánajárt, ha valamelyik példány útközben elakadt. A példányok tízenkét hét múltán kerültek vissza az indító rendőrhöz. Az 1982-ben megszaporodó házkutatások során a példányokat elkobozták, időközben megindult a sokszorosított szamizdat (*Beszélő, Hírmondó*), úgy tetszett, *A Napló* betöltötte hivatását. Pedig a napló műfajának, a belterjes, de az utókorra is tartozó beszélgetéseknek-vitáknak a szamizdat mellett is lett volna helye. Az ÁVO, a csacska azonban csak képzelte, hogy minden példányt begyűjtött. 1990-ben, éppen Kenedi zseniális hallgatni-tudása következtében, előkerült a házkutatások elől elrejtett tartalékpéldány, és megjelenhetett egy válogatás, *The Best of the Napló*, megmutatva, hogy a föld alatt nemcsak a politikai

gondolkodás meg a képzőművészet élt, hanem – némileg háttérbe szorítva – az irodalom is.

Emberkísérlet

A *Szakítópróba* a folyamatot jeleníti meg, ahogy Kenedi kiszorul a publikálás túrt tartományából. Kiszorul, kiszorítják, vagy kiszorítja magát? 1980. április. Kenedi már rég főkolomposnak számít, bárhová megy aktatáskás, a kabátjuk bélésébe motyogó emberek követik, pedig még nincs is stencillel sokszorosított szamizdat. Szó sincs róla, hogy kizárná, hogy a túrt nyilvánosság lapjaiba is írjon. Csak azt zárja ki, hogy mást és másképp írjon, mint ahogy a maga jószántából tenné. Kenedi találkozik B.-vel, régi ismerősével, barátjával, a kiváló irodalomtörténésszel. A jegyzet elárulja, hogy B. Vargha Balázs, ebben az időszakban a *Budapest* című folyóirat főszerkesztője volt, szerzőkre, kéziratokra volna szüksége, Kenedi megpróbálja ugyan elutasított kéziratának történetével elriasztani a kísérletezéstől, Vargha Balázs azonban ragaszkodik az ötletéhez, és végül ő mondja ki a *szakítópróba* szót: legyen Kenedi közlése a „terhelési határ” próbája. A kísérleti célra kiszemelt szerző végül áthidaló megoldást – a szívének különösen kedves áthidaló megoldást – javasol: saját cikkek he-

lyett válogatást a második világháború előtti évek publicisztikájából. Ő maga csak bevezetőt írna Gáspár Zoltán, K. Havas Géza, Zsolt Béla és társaik írásaihoz. Kenedi folyóirat-ismerete bőségesen elegendő lenne ahhoz, hogy kapásból összeállítson egy tizenkét tételből álló cikklisztát a havonta megjelenő folyóirat következő éve számára. Ő azonban a saját emlékezetében is kételkedik: hátha talál még jobb írásokat, ha újból átlapozza a folyóiratokat. A filológiai kutatás története non-fiction elbeszéléssé válik, középpontjában a főhőssel, aki megmámorosodva a maga olvasó és nyomozó szenvedélyétől órákat tölt a folyóirat-teremben, illetve a könyvtárnak a közönség elől elzárt részlegén, lázasan olvasva az 1930-as, negyvenes évek folyóiratait, amelyekben kedves szerzői jól oda-mondtak Hitlernek és Horthynak. De a nyomozó filológusnak ez sem elég. Hátha kedves szerzőinek, akik többnyire munkaszolgálatban vagy koncentrációs táborban pusztultak el, a hagyatékában még jobb írásai lappanganak. Ehhez a szerzők özvegyét kell felkeresnie...

Az izgalmas kalandtúrába azonban minduntalan beleszemtelenkedik a valóság. A főszerkesztő megrémül a saját bátorságától. Hiába dicsekedett Kenedinek azzal, milyen lelkesen ünnepelték a szerkesztőségben

a publicisztikai sorozat ötletét, most azt kéri, induljon a sorozat egy kommunista publicistával, utána egy népi következzen, csak utána jöhet egy urbánus. Szóba kerül az is, hogy a szerkesztőségi értekezleten F. elvtárs megemlítette, Illyés nemrégiben „megrovólagosan” nyilatkozott Zsolt Béláról. A kérdést csak kényesebbé teszi, hogy az egész sorozat Zsolt Bélától kölcsönzött címet viselne: *Ars scribendi*, azaz Az írás művészete. A huzakodásnak végül F. elvtárs vet véget: kihúzza Kenedi sorozatát a laptervből. F. elvtársat valahonnan felhívták. Kenedinek igaza lett, nem publikálhat, de nem a hajthatatlansága miatt, hanem mert *rajta van a listán*. A kísérletbe beleroppant Kenedi és Vargha Balázs barátsága: egy tisztességes ember anélkül, hogy bármi aljasságot művelne, lépésről lépésre elveszti az arcát, tartását, hitelét. Vas István életét Ottlik Géza mentette meg 1944-ben azzal, hogy a lakásán rejtgette a barátját: „...ő meg az én életemet, a mi életünket mentette meg azzal, hogy segített megőrizni a normális ép eszünket” – idézi Kenedi Ottlik Géza válaszát az erre vonatkozó kérdésre. Vas Istvánt bújtatni 1944-ben nagyobb kockázat volt, mint Kenedit megjelentetni 1980-ban. Az előbbi (az ember-rejtgetést) mégis meg lehetett tenni, meg is tették sok százan. Az utóbbi nem lehetett megtenni, csak kiszállni lehetett volna a főszerkesztői stal-

lumból, a rendszerből. Ezt azonban nagyon kevesen tették meg. Miért is tették volna, hiszen senkinek az élete nem múltott rajta. Csak a társadalom süllyedt nap mint nap „szörnyű mocsaradba, magyar történelem” (Illyés). Annyira mélyre, hogy tartósan a rendszerváltás fordulatot ígérő varázsa sem tudta kirántani onnan.

A sorozat előkészítésébe befektetett munka egyébként nem veszett kárba. 1990-től kezdve *Ars scribendi* címmel nem egy cikk-, hanem egy könyvsorozat látott napvilágot, amelyben a Kenedi által javasolt szerzők mellett olyan emigráns írók is helyet kaphattak, akiket 1980-ban aligha lehetett volna megjelentetni (Kovács Imre, Fejtő Ferenc). A köteteket a Nyilvánosság Klub és a Századvég Kiadó, néhány esetben a Gondolat Könyvkiadóval társulva adta ki, a válogatás, sajtó alá rendezés munkáját pedig legtöbbször Gyurgyák János, Kenedi és Murányi Gábor végezte.

De ki volt F. elvtárs, aki a főszerkesztővel utasításszerűen közölhet, hogy Kenedi nem jelenhet meg a folyóiratban. A *Budapest* gazdája a Fővárosi Tanács volt, a szerkesztőség feje fölött ott ült a szerkesztőbizottság, tagjai sorában olyan éber káde-rekkel, mint az ellenzék-üldöző kékfényes Szabó László. A testület elnöke, mintegy hivatalból Farkasinszky

Lajos volt, a Fővárosi Tanács elnökhelyettese, mellesleg az MSZMP budapesti bizottságának, majd pedig a Központi Ellenőrző Bizottság titkárságának tagja. Ilyen pártkáderek alárendeltségében egy Csokonai-kutató irodalmár főszerkesztőnek nem sok mozgástere maradt.

Zsidók és kulákok

Aczél azt állította, amit a Kádár-rendszerben szegénységnek neveznek, az a Horthy-rendszerben tisztes megélhetésnek számított volna. Aczélnak persze nem kell hinni, Aczél azt is állította, hogy Magyarországon nincs cenzúra. Csakhogy Vas István is effélel mondott, amikor írást kértem tőle a *Feketében* című antológiába, amelynek a bevételéből a Szegényeket Támogató Alap szegényeket kívánt támogatni, és meg is tette volna a megvalósultnál jóval nagyobb mértékben, ha az éber hatóságok nem kobozzák el a példányok kétharmad részét. Ha majd az emberek az utcán felszedik a csikket, akkor beszélhetsz szegénységről, mondta Vas. Meg még azt is mondta, a cigánykérdést el kell különíteni a szegénység kérdésétől. Vajon nem volt-e ebben is igaza? Gyűljük, hogy a NER restaurálni akarja a Horthy-rendszert. Joggal. De a XX. század elején Bárczy főpolgármester idején lakótelepeket építettek ol-

csó bérű lakásokkal, ez folytatódott a Horthy-rendszer idején is, Klebelsberg, a numerus clausus elszánt híve, ezer tanyasi tantermet építtetett, a „kultúrfőlény” jelszavával a költségvetés tíz százalékát fordították oktatási és kulturális kiadásokra, 1929-ben pedig létrejött az OTI, azaz a viszonylag széles körű társadalombiztosítás, amelyet a mai horthysták gőzerővel vernek szét. Nem volt az a Horthy-rendszer olyan rossz, mondta SZDSZ-alapító képviselőtársam, Tellér Gyula. Aztán még hozzátette: „Hát a zsidóknak nem volt jó.” Vitatkozhattam volna, hogy nem volt jó a föld nélküli parasztoknak, a gazdasági cselédeknek se. Csakhogy a virtigli antiszemiták, Matolcsy, Oláh György úgy érezték, a szegények érdekében antiszemiták. Oláh György alkotta meg a hárommillió koldus fogalmát, Matolcsy Mátyás, akit Kennedy „a magyar Rosenbergnak” nevez, radikális földreformot sürgetett. Írásaikkal kétségtelenül hozzájárultak a holokauszt szellemi előkészítéséhez, nem alaptalanul minősültek tehát háborús bűnösöknek.

Ahogy ezt a mondatot leírom, eszembe villan a *Ludas Matyi* egy vicces falusi riportja. Tizenkét éves lehettem, amikor a kezembe került, 1951-ben. Harminchárom kulák keseríti meg a falu életét, számolt be friss élményeiről a humorista, a mar-

gón pedig le volt rajzolva harminc kulákfej. Azért csak harminc, mert hárman éppen börtönben vannak, tralala. Bécsben találkoztam egy emigráns zsidó újságíróval, örökzöld témáról, a magyar társadalom antiszemitizmusáról beszélgettünk. Otthon is sokat beszélgettünk erről a zsidó barátaimmal, mondta beszélgetőtársam. Egyszer megkérdeztem tőlük: „És közületek ki rejteget kulákot?” Gyerekkoromban olvastam Solohov *Új barázdát szánt az eke* című regényét. A Sztálin-díjas szerző leírja, hogyan hurcolják a kolhozosítás idején északra a falu kulákjait. A menekültekről szóló genfi egyezmény szerint menekült az, aki megalapozottan tart attól, hogy hazatérése esetén faji, vallási, nemzetiségi okból vagy politikai meggyőződése miatt üldöznék. Ehhez a négy hagyományos üldözési okhoz a svéd küldöttség javaslatára egy ötödiket csatoltak. Az is menekült, akit meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása miatt üldöznek. A javaslattevő nyilvánvalóan arra gondolt, hogy a szocialista országokban üldözik az „osztályidegeneket”, a kulákokat. A Szovjetunió és a szocialista országok nem is csatlakoztak az egyezményhez. Ellenben az ENSZ akkori többsége egyetértett abban, hogy az osztályüldözés a faji üldözéssel egyenértékű menekülési ok.

Avuló igazságok

A kötet több írása attól aktuális, hogy ma is vitára késztet. Pontosabban: ma vitára késztet, holott a megírása idején, azaz negyven évvel ezelőtt a mondanivalóját a potenciális olvasók, kevés kivétellel elfogadták. Ilyen például a *Találkozás Bálint Györggyel a folyómederben* című esszé, amely 1979-ben került *A Napló*-ba, de az 1990-es válogatásban nem szerepelt. Bálint György cikkei gimnazista koromban nekem is kedves olvasmányaim közé tartoztak. Emlékszem, milyen erővel hatott rám a kép a kávéházról, amelyet a publicista óceánjárónak látott: a hajó elúszik vele az ismeretlen vadon, az álombeli sziget felé. De tudja, nem menekülhet el, nemcsak a menekülés gyakorlati lehetetlensége miatt, hanem erkölcsi okból sem: itt kell helytállnia. Tudjuk, rosszul döntött, nyomorultul pusztult el az ukrainai munkaszolgálatban. Százerek dilemmája volt ez, és csak nagyon kevesen választották, választhatták a menekülést. Az olvasó azonban lépten-nyomon olyan mondatokba ütközik, amelyeket időközben a történelmi tapasztalat megcáfolt. Kassák a tömeg ügye helyett az egyéni szabadság védelme mellé állt. Bálint ragaszkodott a hagyományos tantételhez: „előbb a tömegnek mint a tömegnek kell felszabadulnia a politikai, szociális és szellemi elnyomás alól, hogy aztán az egyéniségek

gátlástalanul kibontakozhassanak”. Demagóg dolog lenne feltenni a kérdést, kinek volt igaza. 1944-ben tízezrek igényeltek használati tárgyakat a deportált zsidók javaiból – ezt az antiszemitizmus jeleként szokták értékelni. Illyés szerint az elhagyott kastélyok kifosztását 1945-ben az antifeudális indulat motiválta. De mi motiválta, hogy kispénzű emberek épülő hétvégi házából a szabadság első hónapjaiban széthordták a téglát? Bálint György a lakástulajdonosok gondjaival a hajléktalan aszszony gondtalanságát állítja szembe, ironikusan. Ma a szabadság hívei a hajléktalanság jogáért szállnak síkra Kocsis Máté rendőri intézkedéseivel szemben. Bálint a spanyol köztársaságiak felszabadult öntudatát élte. A köztársaságiak ügye mellett álló, de jó szemű Hemingway az *Akiért a harang szól* című regényében leírja, hogy lökték a szakadékba a köztársasági forradalmárokat az éppen elfoglalt falu gazdag parasztjait. Pedig az írónak akkor még csak kevés fogalma lehetett arról, hogy miképpen irtották a szovjet titkosszolgálat emberei a köztársaságiak soraiban harcoló trockistákat.

Illés Endre hallani sem akart arról, hogy kiadja Zsolt Béla *Kilenc kofferét*, azt mondta, örül, hogy a *Kínos ügy* megjelenését megúsztuk. Kardos ezredes nem félt ennyire a népiektől, megjelenhetett a *Kilenc koffer*, még-hozzá változtatás nélkül. Aztán Da-

los György javaslata alapján megjelent németül is. A *Neue Kritik* nevű baloldali kiadó vezetője Frankfurtban azzal fogadott, elolvasta a most készült német fordítást, a szövegben van egy csomó homofób és cigányellenes megjegyzés, „ezeket ki kellene húzni, mert a mi olvasóink nem szeretik az ilyesmit”. Azt feleltem, nem vagyok jogtulajdonos, a húzást sem engedélyezni, sem megtiltani nincs jogom. De ha az elhunyt írók művét mindig hozzáigazítjuk ahhoz, hogy éppen mi a PC, akkor száz év múlva ötszázféle világirodalom lesz a könyvtárakban. Ettől az ötlettől végül a *Neue Kritik* elállt, de a regény utolsó száz oldalát elhagyta, mondván, hogy az, ami a gettóból való szökés után történik a Zsolt-házaspárral, már nem érdekli a német olvasót. Zsolt Béla 1949-ben meghalt, talán szerencséjére. A legjobb úton volt afelé, hogy a szoc. reál irodalom antifaszizmusra szakosodott írója-újságírója legyen, a la Parragi György.

Végül Bibó. Bibó kihallgatásának jegyzőkönyvét ugyancsak Kenedi adta közre. Bibó azt vallotta, nem akart kapitalizmust, nem akarta a régi rendszer visszaállítását. Nem védekezésképpen mondta ezt, valóban nem akart kapitalizmust. Szabad gazdaságot akart, amely azonban korlátozza a nagytőke kialakulását. A demokratikus ellenzékben utál-

tuk a népiek harmadikutas nézeteit. De valójában mi is harmadikutasok voltunk, bizonyíték rá a *Társadalmi Szerződés*: a tőke legyen a részvénytulajdonosoké, de az üzemi szervezetet a munkástanács irányítsa. Kemény megsemmisítő bírálatot olvasott fel a Szabad Európában erről az elgondolásról. A Kék könyvben végül a közgazdászok keresztülvitték, hogy az SZDSZ a kapitalizmus mellett foglalt állást. De azért az államosított vagyon visszaadása mindvégig eretnek nézetnek számított: ez a marxista tojáshéj rajtunk maradt. A kapitalizmus irányába induló rendszerváltás ellenzői, baloldaliak, mint Szalai Pál, Szalai Erzsébet, jobboldaliak, mint Domokos Mátyás újra meg újra Bibóra hivatkoztak a létező rendszerváltás ellenében. Amikor a demokratikus ellenzék Kenedi útmutatásával felfedezte Bibót, nem a kapitalizmus és a kommunizmus között húzódó harmadik út szószólóját fedezte fel benne, hanem azt a politikust, aki a restauráció politikájával és a kommunista erőszakpolitikával szemben „radikális társadalmi reformpolitikát” hirdetett. Aki hitt benne, hogy a szélsőséges erők kikapcsolásával a mérsékelt erők megegyezhetnek a reformok mikéntjéről. Ez a törekvés a józan megegyezésre volt a lényege mind a lengyel Szolidaritás, mind pedig a magyar demokratikus ellenzék politikájának. A tárgyalásos rendszer-

váltás mindkét országban igazolni látszott ezt a teóriát. Csak Krassó György hirdette makacsul, bár nem kevésbé volt híve Bibónak, mint a demokratikus ellenzék bármely résztvevője, hogy a kommunistákkal nem érdemes megegyezni, mert ha elég erősek, úgysem tartják tiszteletben a megállapodást, ha pedig gyengék, minek megállapodni velük. 1989 végére Horn Gyula belátta, kár szívoszkodni, csináljanak a rendszerváltó pártok olyan alkotmányt és olyan rendszert, amelyet akarnak és amelyet bírnak. Bízott benne, hogy az új hatalom annyi hibát követ el, hogy négy év múlva az emberek ugyanolyan sóvárogva kívánják vissza a Kádár-rendszert, amilyen elszántan elutasították 1990-ben. 1994-ben, az MSZP fölényes győzelme után csak az SZDSZ képzelte gyermeketeg módon, hogy koalícióra lépve ellenfelével majd megmondhatja Horn Gyulának, mit kell tennie. Bibó és 1956 eszméiből közben minden idejét múlta: értelmét veszítette a korlátozott kapitalizmus elgondolása, a munkástanácsok vezette üzem, a tömbön kívüli semlegesség. Akik ma Bibó eszméinek a megvalósítását kívánják, vagy menthetetlenül kiestek az időből, vagy nemes, de retrográd eszmék híveivé váltak. Harminc évvel a rendszerváltás után nem kapitalista versenygazdaság jött létre, hanem a „haverok kapitalizmusa”, ahogy Árva László jósolta a sza-

mizdat *Beszélő* utolsó számában, és nem félelemtől mentes, mozgalmas, követelő demokrácia, ahogy Bibó remélte, hanem a magyar hagyományokhoz jól illeszkedő bágyadt parlamentarizmus, fölötte egy leválthatatlan kormánnyal.

Hozzávalók a szeretethez

A kötet záródarabja, és egyúttal az esszék időrendjében a legutolsó írás a *Panni, pannó*, amelyet a szerző a jelen írás elején említett Kemény György falképének restaurálása utáni újraavatási ünnepen olvasott fel, 2018. július 28-án. Panni, azaz Kardos Anna a falképfestéssel töltött szombat éjszakák állandó résztvevője, fénypontja volt. Csak hát a *Pannó* mégis megrendítő történet, tele önváddal és váddal, hiszen Panni öngyilkos lett, és az elbeszélés nagyreszt arról szól, hogy a falképfestés vidám társasága nem állt életmentő figyelemmel a halál felé menetelő Panni mellé. A vádat többen igaztalanlannak vették, és engem kértek meg, vegyem rá Kenedit, álljon el az írása közlésétől. A kérést azzal hártottam el, nem fogom eljátszani Agárdi Péter szerepét, aki Aczél György környezetéből afféle jóindulatú cenzorként le-leröppent egyes szerzőkhöz, hogy elmagyarazza nekik, a művek letiltása az ő javukat szolgálja. Különösen nem fogom eljátszani Kenedi-

vel szemben, akit az efféle szövegek készítették arra, hogy Moszkvából és Varsóból importálja a szamizdatot. Persze a falképfestéssel, amely alkalmat és keretet adott a *Pannó* megírásának, Panni halálát nem lehet közvetlenül összefüggésbe hozni, hiszen a festés 1971 áprilisában véget ért, Panni pedig 1975 őszén lett öngyilkos. Különben is egy bipoláris személyiség kórjóslatában az öngyilkosság kódolva van, akár a rákében az áttét. Mégis megértettem Kenedit, hogy ki kellett írnia magából a vádat és önvádat, hiszen a meghoszszabbodott kamaszkorban (Kis János kifejezése), amit az ellenzékben töltött húsz évtől kaptunk, nem a követés és a kihallgatás jelentette a legnagyobb veszedelmet, hanem a „lét elviselhetetlen könnyűsége”, amely áldozatokat követelt. Panni nem az egyetlen nő volt ebben a „szubkultúrában”, aki belepusztult a vidám és önelégült felelőtlenségünkbe. „Párzani az tudtunk – zárja Kenedi az elbeszélését – (...) szeretni nem. Vagy nem eléggé. Annyira semmiképpen sem, hogy szeretetünkkel megőrizzük Pannit.”

Ezek a mondatok kapcsolják a kötetzáró írást a címadó esszéhez: *Hogyan kéne embert szeretni?* Az írás hőse Oliver Sacks, aki egyszerre volt gyakorló orvos, új utakra lépő kutató a neurológiában és sikeres író. Mű-

veinek jelentős része páciensei betegségének és gyógyításuknak részletes, mégis izgalmas leírása. Sacks 2015-ben halt meg, nyolcvankét éves korában, Kenedi 2018 első napjaiban fejezte be a róla szóló írását. Az persze, hogy hogyan kell embert szeretni, nem olvasható ki Kenedi írásából, mint egy receptkönyvből, annyi azonban igen, hogy a hozzávalók: odafigyelés, beleérző-képesség és tolerancia. Ezek híján nincs tevékeny szeretet. De a szeretet receptjénél is fontosabb talán, ami Kenedivel történt. 2017-ben János a külső szemlélő számára is érzékelhetően rossz fizikai állapotban volt. Az eddigiekből

is kiderülhetett, zárkózott ember, nem firtattam hát, mi baja, de valami olyasmit hallottam, hogy az agyi vér-ellátás körül támadtak zavarok. Aztán azt tudtam meg, hogy hosszabb ideje egy vidéki kórházban kezelik. Mindez semmi jót nem ígért. Aztán 2018. január elején elküldte a Sacks-cikkét: lebilincselően volt megírva, nyoma sem volt benne sem elfáradásnak, sem az agyi vér-ellátás bármiféle zavarának. Biztos kitűnő orvosok kezelték, mégis az az abszurd érzésem támadt, mintha az akkor már két éve halott Oliver Sacksnak is része lett volna távoli tisztelője, Kenedi János meggyógyításában.

A fenti szöveget 2019 augusztusában írtam. Azóta a „leválthatatlan kormány” kifejezést az október 13-i önkormányzati választás – reményeim szerint – túlhaladottá tette. (K. F. 2019. október 21.)

Hőseink a falon

IRÓNIA ÉS DISTANCIA

Hadd kezdjem egy versidézzel, amelynek szerzője időnként felbukkant aközött a tucatnyi fiatal között, akik majd ötven évvel ezelőtt, Kemény György útmutatásait követve harsány színekkel töltötték fel a belvárosi cselédszoba falára felvitt provokatív képzőn körvonalait.

De ez nem ideje semminek.
Itt szemedbe süt a nap, de nem
ébredsz,
itt zümmöghet az éj, de te nem
alszol,
itt készülődsz, de nem még
sehová,
itt lépdelsz, de mint hengeren
a mókus.
Mert ez nem ideje semminek.

(Petri György: *Zátony*)

A levegőégbe süti farkát
mind, aki a jövőt akarta.
(Petri György: *Viturbius Acer
fennmaradt verse*)

A szobafestés résztvevői kétségtelesenül azok közé tartoztak, akik a jövőt akarták. Akkor hát a jövőnélküliség és az időnkívüliség elviselésének, a teljes kilátástalanság túlélésének egyik útja, a természetlen önelvezet produktuma lenne ez a színes szoba? Csupán elleplezi a depressziót, elhülyéskedéssel teszi elviselhetővé ezt az életérzést az, amit a falra festettünk? Vagy azért valami más is ott van a falon, csak érteni kell a jeleket?

Mert ezek az évek valóban a legkilátástalanabb, legdepressziósabb idők közé tartoztak annak a generációnak az életében, amelyik a bulifótokon rokkendrollozik, és a cselédszobában fest. 1970-ben vagyunk.

Prága és Párizs
csend és szálló por
veríték az arcokon
menetoszlop vége

– írta a (költőként méltatlanul elfeleddett) színházcsináló, Bálint István.

Ennek a menetoszlopnak a végén kullogtak a falfestők, akiknek felforgató álmai logikailag áttetsző, tiszta és kényszerítő erejű elméletekből és az ezeket – természetesen – minden kétség nélkül beigazoló, csak éppen máshol zajló eseménysorokból épültek. Azt a világot, amiben éltek, már rég megvetették, de – főleg azok, akik az '56-os forradalom idején még kisgyerekek voltak – a teljes egyenlőség igazságos társadalmába vetett hitet még nem adták fel. A reményt nemcsak az elmélet – no, nem a hivatalosan forgalomban lévő marxizmus-leninizmus, hanem az, amiről úgy gondolták: a még hamisítatlan, eredeti marxi, sőt, fiatal marxi – ígérete meggyőző logikával, hanem az 1968-as év eseményei is Nyugaton és Keleten, valószínűtlen egybeeséssel. Talán mégiscsak van valami esélye a társadalomnak, amiben az ember reggel *halász*, délben *vadász*, este pedig *kritikai kritikus*?

Az eufória csak rövid ideig tartott. 1968 augusztusának végén, a prágai utcán felvonuló tankok nyomában végleg beállt – ahogy Leszek Kolakowski mondta – a marxizmus klinikai halála.

Amiben hittem,
többé nem hiszek.
De hogy hittem volt,
arra naponta emlékeztetem magam

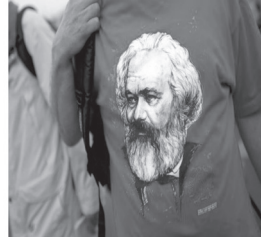
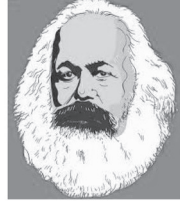
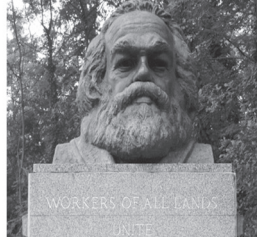
– írta Petri.

Nos, ami a cselédszobafalon megjelenik: emlékeztető. Egy átmeneti pillanatot tükröz: a korábbi hit helyén még nincs semmi, legfeljebb a pofára esés élménye. De annak elbeszélésére, hogy mi is történt (velünk), még csak egy régi nyelv áll rendelkezésre. Ezen kellett elmondani, hogy a régi nyelv már használhatatlan. De lehet-e távolságot teremteni egy nyelvtől azokkal a szavakkal, amelyekről távolságot akarok teremteni? Ez egy veszélyes és nyomasztó helyzet. Ebben a helyzetben az irónia a túlélés keskeny ösvénye. Rorty szerint csak az iróniával vagyunk képesek distanciát teremteni egy adott, bővíthető, de nem meghaladható „végső szótártól”. „Végső abban az értelemben, hogy ha kétely merül fel ezen szavak értékével kapcsolatban, használóiknak nincs nem-körkörös érvelési lehetőségük. A nyelvvel e szavakig tud elmenni; ezeken túl csak a reménytelen passzivitás vagy az erőszakhoz való folyamódás van. (...)”

Vagy a máj, vagy a rendszer

– írta Petri.

Ezen a faliképen mintha csak Rorty használati utasítása valósulna meg: „Az 'ironikust' úgy fogom definiálni, mint aki a következő három feltételt teljesíti: (1) Radikálisan és folyamatosan kételkedik saját jelenleg használt szótárában, mivel nagy hatással voltak rá olyan más

A Marx-kánon

Marx a seccón

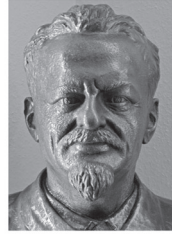

Angela Davis a seccón

szótárak, amelyeket más emberek vagy könyvek tartottak végsőnek; (2) Tudja, hogy a saját jelenlegi szótárában megfogalmazott érvek sem alátámasztani, sem eloszlatni nem képesek szótárával kapcsolatos kételeyeit; (3) amennyiben saját helyzetéről filozofál, nem gondolja, hogy szótára másokénál közelebb állna a valósághoz, hogy kapcsolatban lenne egy rajta kívül álló hatalommal.” (Rorty 1994:89)

A falon Karl Marx, Lev Trockij, Lukács György, Angela Davis és Alekszander Szolzsenyicin. Furán, fura dolgoktól és szövegektől körülvéve, fura együttesként.

Marx, minden marxisták ősatyja: Le Vieux – egy megtört aggastyán, nyakában partedlivel, talán, hogy le ne csöpögtesse a tejbepapit. Lev most nem a bolsevik forradalmat diadalra vezető lánglelkű harcos, hanem egy fiatal forradalmár ficsúr, (aki majd az agg partedlis későbbi földi helytartóinak igaz híveként eljáró másik forradalmár jégcsákányával a fejében végzi). A próféta és atyamester, Lukács György, akit a szocialista rendszerek egyik verziója sem tudott sem lenyelni, sem kiköpni. Mondjuk, mert nem hagyta sem ezt, sem azt. Akinek olvashatatlan

A Trockij-kánon

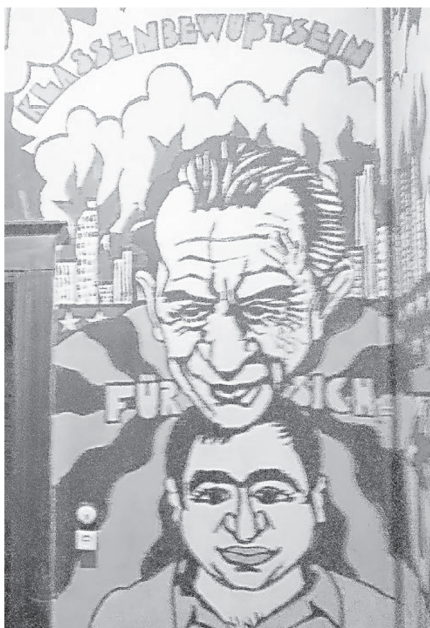

Trockij a seccón

és elkészülte után azonnal feledésbe merült művét, *A társadalmi lét ontológiájáról*, a seccofestés hónapjaiban a szoba egyik lakója, Bence György, ekkoriban Lukács disszertánsa, itt, ebben a szobában próbálta tisztázatba tenni – tudatában az íráshalmaz jelentéktelenségének. Feje fölött nem véletlenül magasodik a Mester, nyomasztó szuperego képében. De ennek a Lukácsnak a fejéből mégsem a társadalmi lét ontológiája felhősödik fölénk, hanem ötven évvel korábban írott, saját maga által többszörösen kiátkozott főművének alapfogalma – a Klassenbe-

wusstsein-für-sich –, hogy az úrben aztán kiszüljön belőle a feszültség egy ellenkező előjelű töltéssel ütközve. Angela, a szép, fekete forradalmár-lány, a '68-as mítosz egyik megtestésítője. A szovjetmarxizmus ádáz ellenfelének, a diákmozgalmak egyik idolként, Herbert Marcusénak tanítványa és asszisztense, közben a rendíthetetlenül szovjethű amerikai kommunista párt tagja, ugyanakkor a „fehér” párttal leszámolni készülő, radikális, a terrortól sem idegenkedő afro-amerikai mozgalom, a Fekete Párducok harcos támogatója, amelynek vezetője, Huey Newton világosan megmondta, hogy hol a Lukács-féle fehér marxisták és kommunisták helye a forradalmi mozgalomban: *„Visszaszereztük szellemünket, amelyet eloroztak tőlünk, és mi döntjük el, hogy milyen politikai és gyakorlati álláspontot foglalunk el. Mi dolgozzuk ki az elméletet és mi érvényesítjük a gyakorlatot. A fehér forradalmárok kötelessége, hogy ebben segítsenek bennünket”*.

Nos, akkor a Klassenbewusstseinfür-sich a Rassenbewusstseinfür-sich forradalmának engedelmesszolgálólánya lenne? A Kígyó utcai cse-

Bence – Lukács – Klassenbewusstsein a seccón

lédszobában már az öntudatra ébredt forradalmi proletariátusba helyezni a jövő reményét is elég nagy lélegzetet igényelt, de ehelyett egy öntudatra ébredt faji kisebbségben fedezni fel a minden embert felszabadító forradalom szubjektumát, ebbe látni bele a nagy felszabadulást, az egész emberiség emancipációját – ez már nehezen volt kivitelezhető. De mindez a régi nyelven elmondhatatlan, a nyelvet csak felrobbantani lehet.

És mindehhez Alexander Szolzsenyicin, a betiltott friss Nobel-díjas, akit két év múlva utasítanak ki a Szovjetunióból. Ebben nekem is volt valami szerepem: az előző egyetemi tanév nagy részét Leningrádban töltöttem, ahol alkalmam volt

megismerkedni az ottani kulturális alvilág – elegánsabban: ellenkultúra – elképesztő alakjaival, azokhoz hasonlókcal, mint akik Ulickaja *Imágó* című regényének hősei. Láttam, hogy számukra Szolzsenyicin, az önmagát egy másik, minden rendszeren kívüli galaxisba pozicionáló író volt – Leonard Cohennel szólva: a rés, amin betör a fény, a külső tekintet – akinek a falon lévő többiekre szegzett szemében a szoba falának összes alakja csak az emberiség totális hanyatlásának megtestesülése lehetett.

És végül a közismerten, sőt zavarba ejtően prűd, és egyben álszent forradalmárokat és ellenforradalmárokat körülfonja – és ezzel nagy idézőjelbe teszi –, ami oly idegen volt mindnyájuk számukra: az erotika és a szex popartós rengetege, felidézve Sade márki kaján tekintetét: „Mert mit ér az egész forradalom, ha nincs benne általános bujálkodalom”.

Mindenki, aki a falon van, más-képp van ott, mint ahogy a kánonból ismerik, meghökkentő a másokkal való együttese, ezáltal mindenki idézőjelbe, sőt egymás által idézőjelbe téve, és az összes idézőjelezés egyetlen nagy idézőjel macskakörmei között. A többfenekű ironia teljes distanciát teremt

De kínált-e valami halványan derengő kiutat a totális depresszióból ez az ironikus viszony a régi nyelvhez?

HALP a seccóról

Az ironikus beszédaktus távolságot teremt a felszíni jelentés és a beszédszándék szerinti jelentés között. Következésképpen az ironikus beszéd befogadója is kétféle lehet: van, aki csak az első jelentést, van, aki a másodikat is érti. Az ironikus beszédmód tehát úgy működik, hogy közönségét implicit módon szétválasztja „Ők”-re – akiknek csak az első jelentésre van fülük – és „Mi”-re – akiknek a másodikra is. Ezzel határt húz az „Innen” és az

„Onnan” közé. Az érzékeny befogadó felismeri ezt a határt. De amikor egy kijelentést már nem az Ők, hanem a Mi szemszögéből értünk meg, erős a kísértés, hogy az ironikus gesztuson túli tartalmat is adjunk a határnak. A secco nyelve kirajzolta ezt a határt, és a secco festői a határ innenső, „Mi-oldalára” helyezték magukat. A tartalomadás még ekkor nem következett be. Csak egy halk segélykiáltás jelezte, hogy szükség lenne rá: „Halp!”.

IRODALOM

Rorty, Richard: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János, Csordás Gábor. Pécs, 1994. Jelenkor Kiadó. 223.

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:
1089 Budapest,
Magyarok
Nagyasszonya tér 10.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
8100 Ft, fél évre **14 100 Ft**,
egy évre pedig **25 200 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

